

2627
107
2627

॥ क्ष. सि. ॥
॥ १ ॥

नमः समन्तभद्राय ॥ अक्षिप्रव्यतिकाया अप्रित्ययस्य ॥ पिणी ॥ साधर्म्यवति दृष्टान्ते सत्त्वहेतोरीहो
अते ॥ यत् सत् ॥ तत् ॥ क्षणिकं यथा घट ॥ स न आमी विवादास्य दीभूताः यदार्थोऽस्ति ॥ हेतोर्गोक्षार्थेषु
तिपादकत्वे हेत्वाभासत्वं शङ्कानिराकरणमन्तरेण न शक्यते युतिपादयितुं ॥ हेत्वाभासाश्च प्रसिद्धविरु
द्धानैकान्तिकभेदेन त्रिविधाः ॥ तत्र न तावदयमसिद्धो हेतुः ॥ यदितामदर्शने दर्शनेनाप्यकारं सत्त्वक्षणा
मुक्तमाले ॥ अर्थक्रियाकारित्वं संज्ञासमवायः स्वरूपसत्त्व ॥ उपादययधौ व्ययोगित्वं प्रमाणविषयत्वं ॥
सदुपलभ्यप्रमाणगोचरत्वं ॥ व्यपदेशविषयत्वमित्यादि तथापि किमनेन प्रयुज्यते न कदापीमेव निश्चि
तेन यदेव हि प्रमाणते निरूप्यमाणं यदार्थो नासत्त्वमुपयन्तं भविष्यतिः तदेव वयमपि स्वीकरिष्यामः ॥

॥ उरु ॥
॥ १ ॥

केवलं यदेतदर्थक्रियाकारित्वं सर्वजनप्रसिद्धमाले ॥ तत्र खल्वसत्त्वशदेनामिसंभवाय साधनत्वे
नोयानं तत्र यथायोगं प्रत्यक्षानुप्रमाणप्रसिद्धसद्भावेषु भावेषु यक्षौ कृतेषु प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन प्रती
तमिति न स्वरूपेणाश्रयद्वारेण वाऽसिद्धसम्भावनापि नापि विरुद्ध ॥ स यक्षौ कृते घटसद्भावात् ॥ अनुक्त
मस्य सपक्षत्वं यक्षवदत्रापि क्षणम ॥ २ ॥ अक्षिप्रव्यतिकाया अप्रित्ययस्य ॥ न स प्रत्यक्षतः क्षणमभूत् सिद्धिः ॥ तथात्वे नानि
श्रव्यात् नापि सत्त्वानुमानतः ॥ पुनर्निदर्शना न्नरूपेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् न चान्यदनुमानमस्ति सम्भ
वेवातेनैव यक्षोऽपि क्षणमभूत् सिद्धेरलं सत्त्वानुमानेनेति चेत् उच्यते ॥ अनुमानान्नरमेव प्रसङ्गप्रसङ्गविषयो
यात्मकं घटे ॥ क्षणमभूत् प्रसाधकं प्रमाणान्नरमस्ति तथा घटो वर्तमानक्षणे तावत् एकामर्थक्रियां करोति ॥ अ

श.सि
२

नीतानागतक्षरणयोरपि किंतामेवार्थं क्रियां कुर्यादस्यां वा न वा कामपि क्रियामिति त्रययक्षाः ॥ तात्र प्रथम
यथोयुक्तः ॥ कृतस्य करणयोगात् ॥ अथ द्वितीयोऽभ्युपगम्यते तदिदमत्र विचार्यताम् ॥ यदा घटो वर्त
मानक्षरणभाविकार्यं करोति तदा किमनीतानागतक्षरणभावित्वपि कार्यं शक्नोऽशक्नो वा यदि श
क्नुस्तदा वर्तमानक्षरणभाविकार्यं वत् ॥ अनीतानागतक्षरणभाव्यपि कार्यं कुर्यात् तत्रापि शक्नुत्वात् श
क्नुस्यक्षेयायोगात् ॥ अथ वा वर्तमानक्षरणभाविनोऽपि कार्यं स्यादकरणप्रसङ्गात् पूर्वापरकालयोरपि श
क्नुते नाविशेषात् ॥ समर्थस्य वसह कार्यं वेद्यायाऽप्युयोगात् ॥ अथाशक्नुस्तदा एकत्र कार्यं शक्नुत शक्नु
त्वविरुद्धधर्माभ्यासात् ॥ क्षरणविध्वंसो घटस्य दुर्बोरप्रसरः स्यात् ॥ नापि तृतीयः यक्षाः सङ्गः ॥ श्रुते शक्नुस्वभा

उरु
२

वानुवर्तते यदा हि शक्नुस्य स्वभावस्य विलम्बोऽप्यसह्यस्तदा हरोत्सारितमकरणम् ॥ अथ वा वर्तमा
निकस्यापि कार्यं स्यादकरणस्यात् ॥ शक्नुते तस्मादयदा यज्जननव्यवहारं याचत तदा तत् कुर्यात् ॥ अकुर्वन्न
जननव्यवहारभाजनम् ॥ तदेवमेकत्र कार्यं समर्थं तस्वभावतया प्रतिक्षरणभेदात् घटस्य सयक्षत्वम
क्षतम् ॥ अत्र प्रयोगः यद् यदा यज्जननव्यवहारयोग्यं तदा तज्जनयत्वेव ॥ यथा ज्यत्सा कारणसामग्रीस्व
कार्यं ॥ अनीतानागतक्षरणभाविकार्यं जननव्यवहारयोग्यं ॥ अयं घटो वर्तमानक्षरणभाविकार्यं कर
णकाले सकलक्रियातिक्रमकाले ॥ पीतिस्वभावहेतुप्रसङ्गः ॥ अथ यदि तियादि क्षरणभाविकार्यं कर
णव्यवहारगोचरत्वमप्रसङ्गः साधनस्य वर्तमानिककार्यकरणकाले सकलक्रियातिक्रमकाले च घटे ध

ने

क्षसि
३

मिमेसायामुपगममात्रतः सिद्धत्वात् **स** सिद्धिस्तावदसम्भविनी तपि विरुद्धता **स** यक्षे अन्यकारणसा
मग्यां सद्भावसम्भवात् **न** न्वये साधारणानैकान्तिको हेतुः **सा** क्षादजनकेऽपि कृश्रता च वस्थित बीजादौ
वियक्षे समर्थव्यवहारगोचरत्वस्य साधनस्य दर्शनादिति चेत् **न** द्विविधो हि समर्थव्यवहारः **प**ारमार्थि
कः **श्रौ**यचारिकश्च तत्र यत्पारमार्थिकम् जननप्रयुक्तं जननव्यवहारः **३** **ह**ारगोचरत्वं तदिह साधनत्वे
नोपान्नं तस्य च कृश्रता च वस्थित बीजादौ कारणकारणत्वात् **क**तः साधारणानैकान्तिकता न वा स्य स
न्दिग्धव्यतिरेकिता विपर्यये बाधकप्रकारात् सद्भावात् **त**था हीदं जननव्यवहारगोचरत्वं नियतविषयत्वे
न व्याप्तिमिति **स**र्वजनानुभवसिद्धम् **न** वेदं निर्निमित्तं देशकालस्वभावनियमाभावप्रसङ्गात् **न** च

श्रु
३

जननादप्यन्तिमिजमुपलभ्यते **त**दन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् **य**दि च जननमन्तरेणापि जनन
व्यवहारगोचरत्वं स्यात् **त**दा सर्वस्य सर्वत्र जननव्यवहारः **इ**त्यनियमः स्यात् नियतश्चायं प्रतीतः **त**तो जनन
भावे विपक्षे नियतविषयत्वस्याप्यायकस्य निवृत्तौ **न**िर्वर्तमानं जननव्यवहारगोचरत्वं जननस्य विश्राम्य
तीति व्याप्ति सिद्धेरनवद्यो हेतुः **न** चैव घटो वर्तमानकार्यकरणक्षणे सकलक्रियातिक्रमणोच्यते अतीताना
गतक्षणभाविकार्यजनयति ततो न जननव्यवहारयोग्यः **स**र्वः प्रसङ्गप्रसङ्गविपर्ययनिवृत्तिरिति न्यायात्
अत्रापि प्रयोगः **य**दयदायन्नकरोति तज्जानतः **स**मर्थव्यवहारयोग्यं यथा **ह**ात्यङ्कुरमकुर्वन् को द्वयः शा
ल्यङ्कुरे न करोति चैव घटो वर्तमानक्षणभाविकार्यकरणकाले **स**कलक्रियातिक्रमकाले चातीतानाम

क्षु.सि

तक्षराभाविकार्यमिति व्यापकानुपलब्धिर्भिनन्ति समर्थक्षरादसमर्थराम् ॥ अकार्यसिद्धिर्नोस्ति च ते
मानक्षराभाविकार्यकरणाकाले सकलक्रियातिक्रमकाले च श्रुतीतानागनक्षराभाविकार्यकरणा
योगात् ॥ नापि विरोधः सपक्षेभावा न चानैकान्तिकतापूर्वोक्तेन व्यायेन समर्थव्यवहारगोचरत्वजनकत्व
योविधिभूतयोः ॥ सर्वोयसंसारव्याप्यः प्रसाधनात् ॥ यत्पुनरत्रोक्तं यदयन्नकरोति न तत्तदा तत्र सम
र्थमित्यत्र कः करोत्यर्थः ॥ किं कारणत्वं तत्कार्योत्पादानुगुणसहकारिसाकेत्यं ॥ आहोस्ति तत्कार्यव्यभिचा
र ॥ कार्यसत्त्वोवेति तत्र कारणत्वमेव करोत्यर्थः ॥ तत्र यश्चानैरभावितो दोषा अनभ्युपगमप्रतिहताः ॥
न चात्र यश्चेकारणत्वसामर्थ्ययोः पर्यायत्वेन व्यापकानुपलम्भस्य साध्याविशिष्टत्वमभिधानमुचितं ॥

शु.सि

समर्थव्यवहारगोचरत्वाभावस्य साध्यात् ॥ कारणत्वसमर्थव्यवहारगोचरत्वयोश्च वृक्षादिंशययोरिव व्या
वृत्तिभेदोऽस्तीत्यनवसार एव विधस्य शुद्धप्रता ॥ ४ ॥ यस्य ॥ तदेव प्रसङ्गप्रसङ्गवियर्ययहेतुदयवत्ततो घ
टे दृष्टान्ते क्षराभङ्गः सिद्धः ॥ तत्कथं सत्त्वादित्यदनुमाने दृष्टान्ते क्षराभङ्गसाधकम् ॥ नास्तीत्युच्यते ॥ न वैवेस
त्वे हेतोर्वैयर्थ्ये दृष्टान्तमात्र एव प्रसङ्गप्रसङ्गवियर्ययाभ्यां क्षराभङ्गप्रसाधनात् नन्वाभ्यामेव यक्षेऽपि
क्षराभङ्गसिद्धिरस्त्विति चेत् ॥ अस्तु को दोषः यो हि प्रतिपत्ता प्रतिबलु यदयदा यज्जननव्यवहारयोग्यं
तज्जदा तज्जनयतीत्यादिकमुपेत्य सिद्धं ॥ अतस्तत्तत्सत्त्वरवक्षराभङ्गसिद्धिः ॥ अस्तु प्रतिबलु तन्प्रायो
यस्यासप्रयासभीरुः ॥ सत्त्वे कत्र धर्मिणि यद्यदा यज्जननव्यवहारयोग्यं तज्जदा तज्जनयतीत्यादित्या

क्षसि
५

येन सत्त्वमात्रमर्थैर्यव्याप्रमवधार्य सत्त्वादेवात्सवक्ष्यणिकत्वमवगाह्यतीति कथमप्रमज्ञो वैयर्थ्यम
स्यावक्षीत तदेवमेकार्थकारिणो घटस्य द्वितीयादिक्षणाभावि कार्ययेक्षया समर्थेतरस्वभावविरुद्ध
धर्मा व्याप्तात् भेदस्वेति क्षणाभङ्गनया सयक्षतामावहुति घटे सत्त्वे हेतुरूपतम्यमानो न विरुद्धः न
चायमनैकात्मिकः ॥ अत्रैव साधर्म्यवति दृष्टान्ते सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेः प्रसाधनात् ॥ ननु विषय्ये
वाधकप्रमारावत्ताद्याप्रिसिद्धिस्तस्य बोधत्यासवर्तापि नास्ति तत्कथं व्याप्तिः प्रसाधितेति चेत् तदेतत्
तरा ॥ नतरपुद्गलविलसिते ॥ तथा हि उक्तमेतत् वर्तमानक्षणाभावि कार्यकरणकालेभ्युतीतात्तागत
क्षणाभावि कार्येऽपि घटस्य शक्तिसम्भवेत दानीमेवैतत्करणमकरणोचशक्त्यशक्तस्वभावतया

गुरु
५

प्रतिक्षणाभेद इति क्षणिकत्वेन व्याप्तेव सा अर्थक्रियाशक्तिः ॥ नन्वेवं अन्वयमात्रमनु विषयतात् ॥ पुनरेका
नेन व्यावृत्तिरिति कृतो लभ्यमिति चेत् व्याप्तिरिदरेव व्यतिरेकसन्देहे व्याप्तिरेव कथमिति चेत् न द्विवि
धा हि व्याप्तिरिति न्वयरूपा च कर्तृधर्मसाधनधर्मवति धर्मि साध्यधर्मस्यावश्यमभावोयः व्यतिरेकरू
पावकर्मधर्मः साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावोयः ॥ एतयोश्चैकतरप्रतीतिनियमेन द्वितीयप्रतीति
माक्षिपति अन्यथा ॥ एकस्याः स्वसिद्धः तस्माद् ॥ यथा विषय्ये वाधकप्रमारावत्तात् ॥ नियमवति व्य
तिरेके सिद्धे अन्वयविषयः संशयः पूर्वस्थितोऽपि यश्चात्परिगतति ततोऽन्वयप्रसाधनार्थनपृथक सा
धनमुत्पत्ते ॥ तथा प्रसङ्गतविषय्ये हेतुद्वयवत्तातो नियमवत्तन्वयसिद्धे व्यतिरेकविषये पूर्वस्थितो

संज्ञा

६

ऽपि सन्नेहः यश्चात्परिगतयेव तत्र व्यतिरेक साधक सत्यत् प्रमाणं व्यक्तं यम ॥ ततश्च साध्याभावे साध
नस्यैकान्तिको व्यतिरेक ॥ साधने सति साध्यस्यावश्यमन्वयोवे ॥ ५ ॥ तिनकश्चिदर्थभेदः तदेवं विषय्य
यवाधक प्रमाणमन्तरेणापि प्रसङ्ग प्रसङ्ग विषय्यये हेतुद्वयवत्तात् अन्वयस्य यथापि सिद्धौ सन्नेहेतो
रैकान्तिकस्याभावादत ॥ साधनात् ॥ क्षणभङ्ग सिद्धिरनवद्येति ॥ ॥ तनुचसाधनमिदमसिद्धं न हि कार
णवुद्धाकार्यं गृह्यते तस्य भावित्वात् ॥ तत्र कार्यवुद्धाकारणम् ॥ तस्यातीतत्वात् ॥ तत्र वर्तमानादिगणना
नेन अतीतानागतयोर्गृह्यमाणमिति प्रसङ्गात् ॥ तत्र पूर्वपरयोः ॥ कालयोरेकः प्रति सत्त्वात् ॥ सिद्धाणां भङ्ग
प्रसङ्गात् कारणाभावेन कार्यो भावप्रतीतिः ॥ स्वसन्नेदतवादनवादिनीमतोरप्यव्यविवयः ॥ तत्र

गुरुः
६

पूर्वोत्तरकालयोः ॥ सन्नितीताभ्यां वासनातया च हेतु फलभावसाधो विकल्प इति युक्तं ॥ सहि विकल्पो गृही
तानुसन्धायकोऽतद्व्यसमारोपको वा न प्रथमः प्रथमः ॥ एकस्य प्रति सत्त्वात् नुरभावे पूर्वपरगृह्यणयो
गात् ॥ विकल्पवासनाया एवाभावात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ मरीचिकायामपि जलविज्ञाने प्रामाण्यप्रसङ्गात्
तदेवमन्वयव्यतिरेकयोः प्रतिपत्तेरर्थक्रिया लक्षणात् ॥ सन्नेहमसिद्धमिति ॥ किञ्च प्रकारान्तरादर्थो
दं साधनमसिद्धं तथा हि बीजादीनां ॥ सामर्थ्ये बीजादिजातात् कार्योदङ्कुरादेर्वातिश्चेतव्यं ॥ कार्यत्व
ञ्च वस्तुत्वसिद्धौ सिद्धातिवस्तुत्वञ्च कार्योत्तरान् ॥ कार्योत्तरस्यापि कार्यत्वं वस्तुत्वसिद्धौ तद्वस्तु
त्वञ्च तदपरकार्योत्तरादित्यनवस्था ॥ अथानवस्थाभयात् यय्यनेकायान्तरं नापेक्षते ॥ तद्वातेने

क्षसि
७

वपूर्वेषामसत्त्वप्रसङ्गात् नैकस्याप्यर्थो सिध्यति । तत्र कार्यत्वसत्त्वयोर्भिन्नवृत्तिकत्वात् । सत्तासि
द्धानां कार्यत्वमिदोकाक्षतिरिति चेत् । तदसङ्गतं सत्त्वस्य कार्यत्वसत्त्वयोर्व्यावृत्तिर्भेदे सत्त्वसिद्धौ
कृतः । कार्यत्वसिद्धिः । कार्यत्वं ह्यभूत्वाभावित्वं भवतश्च सत्ता । सत्ता च सौगतानां सामर्थ्यमेव ततश्च साम
र्थ्यसन्देहे भवतीत्येव वक्तुमशकं कथमभूत्वाभावित्वं कार्यत्वं सेत्स्यति । अयेक्षितपरव्यापारत्वं कार्यत्वं
मित्यपि नो सतो धर्मः सत्त्वश्च सामर्थ्यं तच्च सन्दिग्धमिति कृतः । कार्यसिद्धिः । तदसिद्धौ पूर्वस्य सामर्थ्यं
न सिध्यतीति सन्दिग्धा सिद्धौ हेतुः । तथा विरुद्धोऽप्ययं तथा हि क्षणिकत्वे सति न तावत् । अत्रातस्यानन्वय
निरुद्धस्य । वा । कार्यारम्भकत्वं सम्भवति । न च निवृत्त्यन्यत्वात् । आगोऽलियमुपाशयकस्मै चित्कार्यं

गुरु
७

यव्यापार्येत् । अतः क्षणिकयक्ष एव अर्थक्रियानुपपत्तेर्विरुद्धता । अथवा विकल्पेन यदुपनीयते । ततश्च
वस्तुतात्मके क्षणिकत्वे साध्येऽवलूयस्थाययन्ननुमानविकल्पो विरुद्धः । ६ । यद्वा सर्वस्यैव हेतोः क्षणिकत्वे सा
ध्ये विरुद्धत्वं देशकालान्तरानुगमे । साध्यसाधनभावाभावात् । अनुगमे च नानाकालमेकमक्षणीकं क्षणिकं
त्वेन विरुध्यत इति । अत्रैकान्तिकोऽप्ययं सत्त्वस्थैर्ययोर्विरोधाभावादिति प्रतीयते । यत्तावदुक्तं सामर्थ्यं न प्र
तीयत इति तत् किं सर्वथैव न प्रतीयते । क्षणभङ्गपक्षे वा । प्रथमपक्षे सकलकारकसायकहेतुचक्रोच्छेदा
त्सुखस्यन्दनमात्रस्याप्यकरणप्रसङ्गः । अन्यथा येनैव वचनेन सामर्थ्यं नास्तीति प्रतियाज्यते तस्यैव तत्प्र
तियादन । सामर्थ्यमव्याहृतमायातम् । तस्मात् परमपुरुषार्थसमीहया । वस्तुतत्त्वनिरूपणप्रवृत्तस्य शक्तिः

क्ष.सि
८

स्वीकार पूर्वकैव प्रवृत्तिः तदस्वीकारे तु न कश्चित् क्वचित् प्रवर्तते तेति निरीहं जगज्जायते अथ द्वितीयः य
थोः तदा स्तितावत् सामर्थ्यं प्रतीतिः सा च क्षणिकत्वे यदि तोयप घते तदा विरुद्धं वक्तुमुचितं असिद्धमि
ति तु म्याय भूषणीयः प्रायो विज्ञापः न च सत्यपि क्षणिकत्वे सामर्थ्यं प्रतीतिव्याघातः तथा हि कारण
ज्ञातायादेयभूतेन कार्यग्राहिणा ज्ञानेन तदर्पितसंस्कारगर्भेण अस्यभावे अस्यभाव इति अन्वयानि
श्रयोजयते तथा कारणपेक्षया भूतत्वं केवलं ग्राहि ज्ञातो यादेयभूतेन कार्यापेक्षया भूतत्वं केवलं
ग्राहिणा ज्ञानेन तदर्पितसंस्कारगर्भेण अस्यभावे अस्यभाव इति व्यतिरेकनिश्चयोजयते यदा दुर्गुरव
एकावसायसमनन्तरजातमन्यविज्ञानमन्वयविमर्षमुपादधाति एवं तदेकविरहोत्तमवोद्भवान्य व्या

गुरु
८

वृत्तधोः प्रथयति व्यतिरेकवृद्धिं एवं सति गृहीतानुसन्धाय के एवायं विकल्पः उपादातोपादेयभूतक
मिप्रत्यक्षद्वयगृहीतानुसन्धानात् यदा हातङ्कारः यदिनामैकसंध्यक्षानपूर्वापरविनिमतः अथ द्व्यक्ष
यसङ्गावे प्राक्यरावेदनं कथमिति नापि द्वितीयोऽसिद्धप्रभेदः सामर्थ्ये हि सत्वमिति सौगतानां स्थिति
रेषा न वै तत् प्रसाधनार्थं मत्मा कमिदानीमेव पारम्भः किन्तु यत्र प्रमारा प्रतीतेरौ जादौ बलुभूते धर्मि
णि प्रमारा प्रतीतं सामर्थ्यं तत्र क्षणभङ्गसाधनाय तत्र श्राद्धादीनां कार्या दशनात् आहृत्य सामर्थ्यं
सन्देहेऽपि यदुप्रत्यक्षसिद्धं सत्मात्रत्वमवधार्यमेव अतथा न कचिदपि वलुमात्रस्यापि प्रतीयति
स्यात् तस्माच्छास्त्रीयसत्त्वलक्षणासन्देहेऽपि यदुप्रत्यक्षवतावतस्त्वितवलुभावे अदुर्गुरादौ कार्यत्व

क्ष.सि

२

मुपलभ्यमानं बीजादेः सामर्थ्यमुपस्थाययतीति नासिद्धिदोषावकाशः ॥ नापि क्षणिकत्वे सामर्थ्यक्षतिः
यतो विरुद्धता स्यात् क्षणिकत्वनियतप्रागभावित्वतक्षणकारणत्वयोवि ॥ ७ ॥ राधाभावात् क्षणमा
वस्थायित्वपिसामर्थ्यसम्भवादिति ॥ नादिमो विरोधः नापि द्वितीयो विरोधप्रभेदः ॥ अवनुनो वलुनो
वा स्वाकारस्य ग्राह्यत्वेऽपि अध्यवसेयवस्तुयेक्ष्येव ॥ सर्वत्र प्रामाण्यप्रतियादनात् वलुस्वभावस्यैव
क्षणिकत्वसिद्धिरिति विरोधः ॥ यच्च गृह्यते यच्च अध्यवसीयते ते द्वेऽपि अत्यतिरिक्तौ न वलुनी स्वतः
क्षणावगाहित्वे अभिलाससंसर्गानुपयनोरिति चेत् न ॥ अध्यवसायस्वरूपाया रज्जानात् ॥ अगृहीतेऽपि
वलुनि मानस्यादिप्रवृत्तिकारकत्वं विकल्पस्याध्यवसायित्वे ॥ अप्रतिभासेऽपि प्रवृत्तिविषयो ॥ कृतत्वमध्य

उक्तं
२

न २

वसेयत्वम् ॥ एतच्चाध्यवसेयत्वं स्वतक्षणस्यैव ॥ युज्यते तात्पर्यम् ॥ अर्थक्रियार्थित्वात् ॥ अर्थिप्रवृत्तेः ॥ एवञ्चाध्य
वसाये स्वतक्षणस्यास्फुरणमेव ॥ न च तस्यास्फुरतोऽपि सर्वत्राविशेषेण प्रवृत्त्याक्षेपप्रसङ्गः ॥ प्रतिनियतसा
मग्री प्रसृतात् ॥ प्रतिनियतस्वाकारात् ॥ प्रतिनियतशक्तियोगात् ॥ प्रतिनियतस्वातन्त्र्यपरावृत्तेः ॥ अप्रतीतेऽपि
प्रवृत्तिसामर्थ्यदर्शनात् ॥ यथा सर्वस्यारुत्वेऽपि बीजादङ्कुरस्यैवोत्पत्तिः ॥ दृष्टस्य नियतहेतुफलभावस्य प्रति
क्षेपप्रसक्तत्वात् ॥ परं वा हेतुन सति प्रतिवन्धे प्रामाण्यमस्य ॥ यथा त्वप्रमाणमिति विशेषः ॥ तथा नृतीयोऽपि
यथा ॥ प्रयासफलः ॥ नानाकातस्यैकस्य वलुनो ॥ वलुनोऽसम्भवे यत्तद्वयपरावृत्तयोरेव साध्यसाधनयोः प्र
त्यक्षेण व्याप्तिग्रहणात् ॥ द्विविधो हि प्रत्यक्षस्य विषयो ग्राह्योऽध्यवसेयश्च सकला तद्द्रव्यपरावृत्ते वलुमा

क्ष.सि

१०

नं साक्षादस्फुरणान्प्रत्यक्षस्य ग्राह्यो विषयो मा भूत् तदेकदेशग्रहणोत्तमान्न योर्वाप्रतिनिश्चायकवि
कल्पजननादध्यवसेयो विषयो भवत्यवधारणाग्रहणोत्तमान्न निश्चयवत् रूपमात्रग्रहणे घटनिश्चय
वत्प्रत्यक्षा सर्वा नुमानोद्देशप्रसङ्गात् तथा हि काप्रियग्रहः ११ ११ ११ सामान्ययोः विशेषयोः सामान्यस्य
विशेषविशेषयोर्विशेषविशेषमा सामान्ययोर्वैतिविकल्पाः नाशो विकल्पः सामान्यस्य बाध्यत्वात्
अबाध्यत्वेऽप्यदृश्यत्वात् दृश्यत्वेऽपि पुरुषार्थानुययोगितया तस्यानुमेयत्वायोगात् नाप्यनुमिते
त सामान्यात् विशेषानुमानम् सामान्यसर्वविशेषयोर्वक्ष्यमाणत्वात् प्रतिवक्ष्यप्रतियत्नेरयोगात्
नापि द्वितीयो विशेषस्ताननुगामित्वात् अन्तिमेतु विकल्पद्वये सामान्या भारतया दृष्ट एव विशेषः सा

गुरु

१०

सामान्यविशेषो विशेषणं वाकर्तव्यम् अदृष्ट एव वा देशकालान्तरवर्ती सदा दृष्टा दृष्टा तत्र को देशकालान्
तरवर्ती अत इत्यपरावृत्तः सर्वो विशेषः न प्रथमः यद्वोऽननुगामित्वात् नापि द्वितीयः अदृष्टत्वात् तत्र
तृतीयः प्रसृतैकविशेषदर्शनेऽपि देशकात् ८ ला न्तरवर्तितामदर्शनात् अथ ते वा सर्वे वा मेव विशेषे
षाणां सदृशत्वात् सदृशसामग्री प्रसृतत्वात् सदृशकार्यकारित्वादिति प्रत्यासत्त्या एकविशेषग्रा
हकं प्रत्यक्षमनद्वयपरावृत्तमात्रेति श्रव्यं जनयदतद्वयपरावृत्तविशेषमात्रस्य व्यवस्थापकम् यथैक
सामग्री प्रतिवक्ष्य रूपमात्रग्राहकं प्रत्यक्षं घटेति श्रव्यं जनयदघटग्राहकं व्यवस्थाप्यते अन्वया घटोऽ
पि घटसन्नानोऽपि प्रत्यक्षतो न सिध्येत् सर्वात्मना ग्रहणाभावात् तदेकदेशग्रहणान्न तद्वयपरावृत्त

क्ष.सि
११

नेऽप्यविशिष्टम्। यद्यवमनैव नैव क्रमेण सर्वस्य विशेषस्य विशेषणविशेष्यभाववत्। व्याप्तिप्रतियोगिरूपं
सुततकिमर्थनानाकात्मिकक्षारिकसम्बन्धगन्तव्यं। येन क्षारिकत्वे साधनस्य विरुद्धत्वं स्यात् इति न
कश्चिद्विशेषप्रभेदप्रसङ्गनवायमनैकान्तिकोऽपि हेतुः। पूर्वोक्तक्रमेण साधर्म्यदृष्टान्ते प्रसङ्गवियर्थं
यदेतुभ्यामन्वयरूपव्याप्ये। प्रसाधनानुत्पत्तयदि प्रसङ्गवियर्थं यदेतुद्वयवत्ततो दृष्टे दृष्टान्ते क्षारिकभ
ङ्गः। सिद्धे तदा सत्त्वस्य नियमेन क्षारिकत्वेन व्याप्तिसिद्धेरनैकान्तिकत्वेन स्यादित्युक्तम्। केवलमिदमे
वा समभिव्यक्तिरिति शक्तोऽपि घटः। क्रमिसहकार्यपेक्षया क्रमिकार्यं करिष्यति। न चेतदवक्तव्यं सम
र्थोऽर्थः स्वरूपेण करोति स्वरूपञ्च सर्वदा स्तीत्यनुपकारिणि सहकारिण्यपेक्षा न युज्यते इति संपि स्व

गुरु
११

रूपेण कारकत्वे सामर्थ्याभावात् कथं करोति सहकारिसाकल्यं हि सामर्थ्ये तदेकत्वं च सामर्थ्येन च तयोरावि
र्भावतिरोभावाभावात् तद्वत्काचित् इति। तस्य ताभ्यामन्वयत्वात् तस्मादर्थः समर्थोऽपि स्यात् न च करोतीति स
द्विधव्यतिरेकः। प्रसङ्गहेतुः। अत्रोच्यते भवतु तावत् सहकारिसाकल्यमेव सामर्थ्यं। तथापि सोऽपि तावद्भा
वः स्वरूपेण कारकः। तस्य च यादृशश्रमक्षरोः। क्षेपकियाधर्मास्वभावः तादृशस्ववेत् प्रथमक्षरो तदा
तदापि प्रसङ्गकर्तृगोबुद्ध्याण्यनिवार्यः। न च सोऽप्यक्षेपकियाधर्मास्वभावः साकल्यसत्तिजानोभावादि
न स वाभिधानुं शक्यः भावस्याकर्तृत्वप्रसङ्गात् एवं यावद्भावतः। धर्मान्तरादिकल्पस्तावतावदुदासीनीभा
वः। तस्मादयं रूपमादाय स्वरूपेण पि जनयतीत्युच्यते। तस्य प्रागपि भावे कथमजनिः कदाचित्। अथो

क्ष.सि
१२

यक्रियाप्रपत्नीकस्वभावस्य प्राच्यस्यश्चादनुवृत्तौ कथं कदाचिदपि कार्यसम्भवः। ननु यदि स एवैकः। कर्त्ता
स्यायुक्तमेतत्। किं तु सामग्रीजनिका ततः सहकार्यजनविह्वले लभ्यो वत्तौ यसोऽपि न कार्यप्रसव इति कि
मत्र विरुद्धं। तद्भिभावः स्वरूपे॥ ६॥ रा करीतीति स्वरूपेणैव करोति सहकारिसहिता देवततः। कार्योत्पत्तिद
र्शनात् तस्माद्वा प्रिवतकार्यकारणभावोऽपि। एकत्रात्ययोगव्यवच्छेदेन अत्रात्ययोगव्यवच्छेदेन नाव
बोद्धव्यः तथैव लौकिकपरीक्षकाराणां सम्पत्तिरिति॥ अत्रोच्यते। यदमिति। स न कार्यकुर्वते तदेका
र्थकरणलक्षणां सहकारिन्त्वमेवामस्तुको निषेद्धः। मिति तैरेव नुत कार्यकन व्यमितिकृतो लभ्यते पूर्वोपर
योरेकस्वभावत्वाद्वावस्य। सर्वदा जनना जनननयोरन्यतरनियतप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। तस्मात् सामग्रीजनि

गुरु
१२

कानैकं जनकमिति स्थिरादितान्मतोरथ स्यात्प्रविषयः। दृश्यते तावदेवमिति चेत्। दृश्यतां किं तु पूर्व
स्थिता देवसामग्रीमध्यप्रतिष्ठाद्वा तात्कार्योत्पत्तिरत्यस्मादेव वा विशिष्टाद्वा तादुत्पत्तादिति विवा
दपदम् तत्र प्रागपि सम्भवे सर्वदेवकार्योत्पत्तिर्न वा कदाचिदपीति विरोधमसमाधाय च क्षुब्धो निमी
ल्यत त एव कार्योत्पत्तिदर्शनादिति साध्यानुवादमात्रप्रवृत्तः। कथामर्हतीति न च प्रत्यभिज्ञादिवत्तादेक
त्वसिद्धिः। न न यौषे सत् न पुनर्जातकेशनखादावप्ययत्नमभतो निर्दलनात् लक्षणाभेदस्य च दर्शयितुम
शक्यत्वात्। स्थिरसिद्धिर्दृष्टां तास्माभिः प्रपञ्चतो निरस्तत्वात्। तस्मात् साक्षात् कार्यकारणभावाये
क्षया। उभयत्रात्ययोगव्यवच्छेदः। व्याप्नोतु साक्षात्परम्परया कारणमात्रायेक्षया। कारणो व्याय केऽयो

क्ष.सि
१३

गत्ववेदः॥ कार्यो व्याप्तेऽन्ययोगवत्वेऽदः॥ तथा तदतत्त्वभावे व्यापकेऽयोगवत्वेऽदः॥ तत्त्वभावे च व्या
प्येऽन्ययोगवत्वेऽदो वि कल्याहदरूपा ये या व्याप्नो द्विविधमवधारणम्॥ ननु यदि पूर्वोपरकालयोरे
कस्वभावो भावः॥ सर्वज्ञजनकत्वेन वा व्याप्नुयलक्ष्म्यं न दायं प्रसंजः॥ ते॥ तदक्षराभङ्गवादिना पूर्वा
परकालयोरेकः॥ कश्चिदुपलक्ष्य इति चेत्॥ तदेतदतिशयम्॥ तथा हि पूर्वोपरकालयोरेकस्वभावो
त्विसतीत्यस्यायमर्थः॥ अरकालभावी जनको यः स्वभावो भावस्य स एव यदि पूर्वकालभावी पूर्वका
लभावी वा योऽजनकः स्वभावः स एव यदि परकालभावी॥ तदोपलक्ष्यमेव जननमजननमन्यास्यात्
तथा वसति सिद्धयोरेव स्वभावयोरेकत्वा रोये सिद्धमेव जननमजननमन्याऽसंज्यत इति ननु का

उरु
१३

र्यमेव सहकारिणमपेक्षते॥ ननु कार्योत्पत्तिहेतुः॥ यस्मात्तद्विविधं सामर्थ्येति जमागन्तुकञ्च सहकार्ये न
रं ततोऽक्षरिणकस्यापि कमवत्सहकारिता तादायिकमवत कार्यं तातात्त्विकयत्नेरशक्यं भावानां प्रतिक्ष
णामत्यात्य॥ १०॥ त्वमुपपादयितुमिति चेत्॥ उच्यते॥ भवतु तावेन्निजागन्तुकमेवेन द्विविधं सामर्थ्यं॥ तथा
पि यत् प्रातिस्विकं बलुस्त्वक्षरां॥ अर्थक्रियाधर्मकमवश्यमभ्युपगन्तव्यं तत् किं प्रागपि यश्चादेव वेति वि
कल्पयद्द्वरा मुद्गरितं तत्र किमुक्तमनेनेति न॥ प्रतीमः॥ यनु कार्यो रोवः॥ सहकारिणोऽपेक्ष न इत्युपस्क
तं तदपि निरूपययोगः॥ यदि हि कार्यमेवेस्वजन्मनि स्वतन्त्रस्यादयुक्तमेतत्॥ केवलमेवं सति सहकारिणा
कल्पसामर्थ्यकल्पनमफलं॥ स्वातन्त्र्यादेव हि कार्यं कादाचित्कं भविष्यति॥ तथा वसति सन्नो हेतवः सर्व

क्ष.सि
४८

थाऽसमर्थः॥ असदेतत् कार्यं स्वतन्त्रमिति विशुद्धावृद्धिः॥ अथ कार्यं सैवायमपराधो यदिदं समर्थं कार-
णोसत्यपि॥ कदाचिन्नोयेयत्त॥ इति चेत्॥ न तर्हि तत् कार्यं स्वातन्त्र्यात्॥ यद्वाच्यं॥ सर्वावस्थासमानेऽपि
कारणोयश्च कार्यता स्वतन्त्रं कार्यमेवं स्यान्न तत् कार्यं तथासति॥ अथेन तद्भावे भवतीति॥ तत् कार्यं मुच्य-
ते किं न तदभावेन भवत्येवेति यतिरेकप्राधान्यादिति चेत्॥ न यदि हि स्वयम्भवत्॥ भावयेदेव हेतुः स्व-
कार्यं॥ तदा तदभावप्रयुक्तोऽस्याभाव इति प्रतीतिः स्यात्॥ नो वेद यथा कारणोसत्यपि कार्यं स्वातन्त्र्या-
न्भवति॥ तथा तदभावेऽपि स्वातन्त्र्यादेव न भूतमिति॥ इच्छा केन निर्वार्यते॥ यद्वाच्यं तद्भावेऽपि न भाव-
श्चेदभावेऽभाविता कृतः॥ तदभावप्रयुक्तोस्य सौऽभाव इति तत्तत् कृतः॥ तस्माद् यथैव तद्भावेनियमेन

गुरु
१४

न भवति तथैव तद्भावेनियमेन भवेदेव॥ अभावश्च न कारणात्मा ततः क्षमते॥ यच्चोक्तं प्रथमकार्योत्पादनका-
लेऽनुत्तरकार्योत्पादनस्वभावः॥ अतः प्रथमकालस्यैव शेषाणि कार्याणि कुर्यादिति॥ यदिदं मातामेव स्येता-
दिवत् स्ववचननिरोधादयुक्तं योऽनुत्तरकार्यजननस्वभावः॥ स कथमादौ कार्यतः॥ न तर्हि तत् कार्यं करणस्वभा-
वः॥ न हि तोतोत्पादनस्वभावः॥ यीतादिकर्मणि करोती॥ अत्रोच्यते॥ स्थिरस्वभावत्वेऽपि भावस्य॥ उत्तरकाल-
मेवेदं कार्यं न पूर्वकालमिति कृतं सतत्॥ तदभावाच्च कारणमपि॥ उत्तरकार्यकरणस्वभावमित्यपि कृतः॥
किं कर्मः उत्तरकालमेव तत्प्राप्तमिति चेत्॥ अस्तु स्थिरत्वे॥ तदनु यपद्यमानमस्थिरतामादिशतु॥ स्थिरत्वेऽपि
वै स्वस्वभावस्तस्य॥ यदुत्तरक्षणं स्वकरोतीति चेत्॥ उतेदानीं प्रमाणप्रत्याशा॥ धूमादग्निरित्यत्रापि स्वभावस्य

क्षसि
१५

वास्ययदि दानीमत्रनिर्गिरापिधूमश्रितिवक्त्रं कृत्वा तस्मात् प्रमाणसिद्धे स्वभावावतन्वने स तु स्वभावाव-
लम्बनेन प्रमाणव्यालोचः तस्मादेवादि कारोऽस्य ॥ १५ ॥ उत्तरकार्यकारकत्वं मभ्युपगम्य कार्यस्य प्रथमक्षरा-
भावित्वमासज्यते ॥ स्यात् स्ववचनविरोधः ॥ यदा तु कारणास्य स्थिते कार्यस्याजरा ॥ कालत्वमेवासङ्गतम् ॥
अतः कारणास्याप्युत्तरकार्यजनकत्वं वस्तुतोऽसम्भवितदा प्रसङ्गसाधनमिदं ॥ जनन व्यवहारगोचरत्वं हि ज-
ननेन व्याप्तिमिति प्रसाधितं ॥ उत्तरकार्यजनन व्यवहारगोचरत्वञ्च ॥ त्वदभ्युपगमात् प्रथमकार्यकारणा-
कालत्व घटे धर्मिणिसिद्धं ॥ अतस्तस्माच्चतुर्वचनं उत्तराभिमतस्य ॥ कार्यस्य प्रथमे ॥ क्षरोऽसम्भवादेव
प्रसङ्गः ॥ क्रियते नहि नीलकारकेऽपि ॥ यीतकारकत्वा रोपे यीतसम्भवप्रसङ्गः ॥ स्ववचनविरोधो नाम तदेवं

गुरु
१५

शक्तः ॥ सहकार्यतयेक्षितत्वात् ॥ जननेन व्याप्तिः ॥ अजयंश्च ॥ शक्ताशक्तत्वविरुद्धधर्माध्यासाद्विन्न एव ॥ त-
नुभवतु प्रसङ्गविपर्ययवत्तादेककार्यप्रति ॥ शक्ताशक्तत्वतक्षराविरुद्धधर्माध्यासः ॥ तथापि न ततो भेदः सि-
ध्यति ॥ तथा हि बीजमङ्गलदिकं कुर्वद्यदि येनैव स्वभावेनाङ्गं करोति तेनैव क्षिप्तादिकन्न दाक्षिण्यादौ ताम-
यङ्गस्वभावोपपत्तिः ॥ नानास्वभावत्वेन तु कारकत्वे स्वभावो नाम नो नानाभावाव्यभिचारित्वादेव त्रभावाभा-
वौ परस्परविरुद्धौ स्यातामित्येकमपि बीजं भिद्येत ॥ एवप्रदीयोऽपि तैतक्षयवर्तिदाहादिकं ॥ तथा सूक्ष्मरूपम-
प्युत्तररूपरसगन्धादिकमनेकैः ॥ स्वभावैः परिकरितं करोति तेषाञ्च स्वभावानामन्योन्याभावाव्यभिचारादि-
रुद्धानां योगे प्रदीयादिकं भिद्येत नवभिद्येत तन्न ॥ विरुद्धधर्माध्यासो भेदकः ॥ तथा बीजस्याङ्गं प्रति कारक-

क्ष. सि
१६

त्वं गर्दभादिकं पुनः कारकत्वमिति कारकत्वात् कारकत्वे अपि विरुद्धो धर्मो तत्र न योगिः यिवौ जक्षेदः तदेवमेक
त्रयी जे पुदीयेरूपे वदियक्षेयीरदृश्यमानः शक्ता शक्तत्वादिविरुद्धधर्माध्यासो न घरादेर्भेदक इति अत्र
मभवत् तावद्दीजादीनामनेककार्यकारित्वाद् धर्मभूतानेकस्वभावभेदलथापिकः पुनरावो विरुद्धधर्मा
ध्यासस्य स्वभावात् तास्योत्थाभावा व्यभिचारे भेदः प्राप्तावसरो न विरोधः विरोधस्तु यदि धाने यन्निवेधाय
निवेधे यदि धाने तयोरेकत्र धर्मिणि यर स्यादिरिहा स्थिततया स्यात् तदत्रैकः स्वभावः स्वाभावेन विरुद्धो
युक्तो भावाभाववत् न तु स्वभावात्तरेण घटत्ववस्तुत्ववत् एतमङ्गुलदिकारित्वं तदकारित्वेन विरुद्धं न पुन
व स्तु न्नरकारित्वेन यमक्ष व्यापारश्चात्रैवा नाना धर्मैरध्यासितं भावसंभिनं व्यवस्थापयति तथातः का

गुरु
१६

र्यकारिणं कार्यं न्नरकारिणञ्च तदयदि प्रतियोगित्वाभावात् तयोत्थाभावा व्यभिचारी ॥ १२ ॥ एतावपि स्व
भावाव विरुद्धो न कारकत्वात् कारकत्वे वा विषयभेदाद विरुद्धे तत् किमायातमेककार्यं स्युति शक्ता शक्त
त्वयोः यर स्य प्रतियोगिनो विरुद्धयो धर्मयो एतयो रपि पुनरविरोधे विरोधो नाम दन जहा ज्जलि भवतु
तर्ह्येककार्योपेक्षयेव सामर्थ्या सामर्थ्ययोर्विरोधः केवलं यथा तदेव कार्यं प्रति क्वचिद्देशे शक्तिर्देशात्
रेवा शक्तिरिति देशभेदाद विरुद्धे शक्ता शक्ती तथैकत्रैव कार्यं कालभेदादप्य विरुद्धे यथा पूर्वनिःक्रियः
स्फुटिकः स एव यश्चात् सक्रिय इति चेत् अत्र न हि वयं परिभाषामात्रादेकत्र कार्यं देशभेदाद विरुद्धे श
क्ता शक्ती वूमः किं नु विरोधाभावात् तद्देशकार्यकारित्वं हि तद्देशकार्यकारित्वेन विरुद्धं न पुनर्देशान्न

क्षसि
७

रेतः कार्यकारित्वेनास्य कार्यकारित्वेन वा यद्येव न कालकार्यकारित्वेन तत्कालकार्यकारित्वेन विरुद्धं न यु-
क्तः कालान्तरेतः कार्यकारित्वेनास्य कार्यकारित्वेन वा न कथं कालभेदेऽपि विरोध इति चेत्तु ॥ अने द्वयो-
र्हि धर्मयोरेकत्र धर्मिण्यप्यतव स्थिति नियमः परस्परपरिहारस्थिति लक्षणो विरोधः स च साक्षात्परस्य र-
ूपत्पत्तौ कतया भावाववदा भवेत् एकस्य वा नियमेन प्रमाणा न्तरेण वा धनान्नित्यत्वसत्त्ववदा भवेदि-
ति तत्कश्चिदर्थभेदः ॥ तदत्रैक धर्मिणि तत्कालकार्यकारित्वस्य वा नियमेन प्रमाणा न्तरेण वा ध-
नाद्विरोधः ॥ तथा हि यच्चैव धर्मिणि तत्कालकार्यकारित्वमुपलब्धत्वात् तच्चैव कालान्तरे तत्कार्यकारि-
त्वमस्य कार्यकारित्वं वा ब्रह्मण्यप्यसं हर्तुं शक्यते येनानयोरेव विरोधः स्यात् ॥ क्षणान्तरे कथितप्रस-

उरु
७

ङ्गविर्ययहेतुभ्यामवश्यभावेन ॥ धर्मिभेदप्रसाधनात् न च प्रत्यभिज्ञानादेकत्वसिद्धिः ॥ तत्तयोरुच्यस्य
निर्मूलितत्वात् ॥ अतएव बज्रोऽपि पक्षे कूक्षौ निक्षिप्तः कथमसौ स्फुरिको वराकः ॥ कालभेदेनामेदसाधना-
य दृष्टान्ती भवितुमर्हति ॥ सच्चैवं समानकालकार्यकारणदेशभेदेऽपि धर्मिभेदो युक्तो भेदसाधकप्रमाणाभा-
वादिन्द्रियप्रत्यक्षेण निरस्तविभ्रमाशङ्केनामेदप्रसाधनाच्च ॥ इति न कालभेदेऽपि शक्त्यशक्त्यो विरोधः स्वस-
मयमात्रादप्यहस्तयितुं शक्यः समयप्रमाणा योरप्रवृत्तेरिति ॥ तस्मात् सर्वत्र विरुद्धधर्माभ्याससिद्धिरेव भे-
दसिद्धिः ॥ विप्रतिपत्त्यतिविरुद्धधर्माभ्यासाद्देव्यवहारः साध्येते ॥ ननु तथापि सत्त्वमिदमनैकान्त्रिक-
मेवासाधारणत्वात् ॥ १३ ॥ सदिधव्यतिरेकत्वाद्वा ॥ यथा हि देवमाक्रमनिर्जो ॥ अक्षरिका निवृत्तं ॥ तथा सा

क्ष.सि
१८

पेक्षत्वात्तापेक्षत्वायोरेकत्वात्नेकत्वयोरपि॥ व्यायकयोर्निर्हन्तौ क्षणिकादपि॥ तथा ह्युपसर्गात्प्रत्ययेन
देवदत्तकरयत्तवादिना सहचरो बीजक्षणाः पूर्वस्मादेव युज्यात्समर्थो जातोऽनयेक्ष आद्यातिशय
स्य जनक इष्येते॥ तत्र च समाने कश्चिन्न जन्मसु वेदुषु बीजसन्तानेषु कस्मात्॥ किञ्चिदेव बीजं परस्परया
दुरोत्पादानुगुणमुपजनयति॥ बीजक्षणात्तान्ये बीजक्षणाः॥ भिन्नसन्तानान्तःयातिनः न ह्युपसर्गात्प्र
त्ययात्॥ प्रागेव तेषां समाना समानसन्तानवर्तिनो बीजक्षणात्तं कश्चित्परस्परान्तिशयः॥ अथोपसर्गात्तया
ऽनन्ततः॥ सन्तानवर्तिनोऽपि जनयन्ति परस्परयाप्यदुरोत्पादानुगुणं बीजक्षणां बीजमात्रं जननात्तेषां क
स्यचिदेव बीजक्षणास्योपसर्गात्प्रत्ययसहभुवः॥ आद्यातिशयोत्पादः॥ इत्तर्हि यदभावे सत्सु न्नोपिन जन

गुरु
१८

ये देवाः॥ तथा केवलानां व्यभिचारसम्भवादाद्यातिशयोत्पादमद्वयं वा प्रतिक्षिप्त्वा दीनां परस्परपेक्षाणां मेवोत्पा
दकत्वमकामकेनापि॥ स्वीकृतेषां अतो न तावदतपेक्षा क्षणिकस्य सम्भविती॥ साध्यपेक्षा युज्यते॥ समसमयक्ष
णयोः॥ सद्योत्पत्तौ विद्यमानयोरेव कार्योपकारकभावायोगादिति॥ नासिद्धः प्रथमो व्यायकाभावः॥ अपि चान्ये
बीजक्षणाः॥ नपेक्षोऽदुरादिकं कर्तुं न युदिये तैव रूपेणादुरं करोति तेनैव क्षिप्त्वादिकं तदा क्षिप्त्वा दीनामपि अ
दुरस्वाभावापत्तिरभिन्ने कारणात्वादिति न तावदेकत्वसम्भवः॥ तन्न रूपोत्पत्तौ करोति॥ तथा हि बीजस्यादुरं प्र
त्युत्पादानत्वे क्षिप्त्वादिकं तु प्रति सहकारित्वं॥ यद्येवं सहकारित्वोत्पादानत्वे किमेकत्वत्वेनाभावात् एकत्वेनैक
त्वं रूपान्तरेण जनकता नान्ये॥ त्वतयोर्वीजोद्भेदोऽभेदो वा॥ भेदे कथं बीजस्य जनकत्वेनाभ्यामेवादुरादीनामु

क्षिति
१८

त्यने॥ अमेदेवाकथं वीजस्य तत्तात्वं भिन्नतादात्म्यात्॥ एतयोर्वा॥ एकत्वमेकतादात्म्यात्॥ यद्युच्येत॥ भित्ति
द्वौ जनयितव्ये तदुपादातम्॥ पूर्वमेव क्षित्यादिवीजस्य रूपान्नरमिति नर्तहि वीजनदत्तयेक्षं क्षित्या
दीनां जनकं॥ तदनयेक्षत्वे तेषामङ्गुरोद्गुदात्तु ययने॥ नवानुपकारकारणयेक्षन्नेति त्वयैवाकं॥ तवक्ष
णस्योपकारसम्भवोऽन्यत्र जननात् तस्याभेद्यत्वा॥ दित्यनेकत्वमपि॥ नास्तीति द्वितीयोऽपि व्याप
काभावो न सिद्धः॥ तस्मादसाधारणानेकान्तिकत्वं गन्धवत्त्वव॥ इति॥ यदि मत्प्रेतानुपकारका अपि
भवन्ति सहकारिणोऽपेक्षणीयाश्च॥ कार्येणानुविहितभावाभावात्॥ सहकारणञ्च न त्वनेन क्रमेण
॥ १४॥ क्षणिकोपिभावोऽनुपकारकानपि सहकारिणः॥ कमवत॥ कमवत्कार्येणानुपकृतान्वयव्यतिरेका

७८
१८

नयेक्षित्यते करिष्यते च॥ कमवत॥ सहकारिवशः क्रमेण कार्येण व्यापकानुपगतत्वेरसिद्धे॥ सदिग्ध
व्यतिरेकमनेकान्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वं सिद्धाविति॥ अत्रुच्यते॥ कीदृशं पुनरपेक्षार्थमादाय क्षणिकेऽ
ति सहकारिणास्योपकार॥ कर्तव्यं॥ अथ पूर्ववस्थितस्यैव वीजादेः सहकारिणा सहस्यस्य करणमात्रम
पेक्षार्थः॥ अत्र प्रथमपक्षस्यासम्भवादतयेक्षैव क्षणिकस्य॥ कथमुभयव्यावृत्तिः॥ यद्यनयेक्षः क्षणिकः कि
मित्युपसर्गणप्रत्ययाभावेऽपि न करोति करोत्येव यदि स्यात् स्वयमसम्भवी नु कथं करोतु॥ अथ तद्वातादृग्वा
प्राप्तीदितिनकश्चिद्विशेषः॥ ततस्तद्दृक्स्वभावसम्भवे व्यकरणं सहकारिणो निरपेक्षतां न क्षमते इति चे
त्॥ असम्भवे ततः॥ वर्णसंस्थानात्॥ साध्ये व्यकर्तृस्वभावताया विरहात्॥ सवाद्यातिशयजनकत्वलक्षणाः

क्षिति
२०

स्वभावविशेषोत्तममातासमानसन्तानवर्तिषु **बीजक्षणे** सर्वेष्वेव **सम्भवी** किन्तु केषुचिदेव कर्मकर
कार्यत्वेन सहचरेषु न त्वेकत्र **क्षेत्रे** तिष्ठति वलवनादि पूर्वकमानीयेकत्र कुशलेक्षितानि सर्वाणि एव बीजा
नि साधारणारूपेण प्रतीयन्ते ततः **कृतस्योऽयमेकबीजसम्भवी** विशेषोत्पत्तिमिति चेत् **उच्यते** कारण
राखनु सर्वत्र कार्येद्विविधं दृष्टमदृष्टसर्वोत्पत्तिकप्रसिद्धमेतत् **ततः प्रत्यक्षयरोक्षसहकारिप्रत्य**
यसाकल्पमसर्वविदा प्रत्यक्षतो न शक्यं प्रतिपन्नं **ततो भवेदपि** कारणसामग्रीशक्तिभेदानादृशः **स्व**
भावभेदः केवाज्जिदेव बीजक्षणात्तायेन **तएव बीजक्षणा** आद्यातिशयमद्भुतत्वापरस्परया जनयेयु
नीत्येबीजक्षणाः **ननु** येषु परमार्थेषु प्रत्ययसहचरेषु स्वकारणशक्तिभेदादाद्यातिशयजनकत्वतश्च

उरु
२०

लोविशेषः सम्भाव्यते सतत्रावश्यमस्तीति कृतोत्पत्तिमिति चेत् **प्रदुःखोत्पादादनुमितादाद्यातिशयतणान्**
कार्यादिति वृत्तः कारणानुयतत्वं स हि तदभावएव भविष्यतीति चेत् **तदृष्ट्यादृश्यसमुदायस्य** कारणत्वाद्
ज्ञेयभावसिद्धेः कारणानुयतत्वं सन्दिग्धं सिद्धत्वात् **तदयमर्थः** पाणिस्पर्शवत् **क्षणास्य न भेदमि**
न्नात्यकाक्षणाद्भेदो वेति सतद्वये **मिति बलं** यस्यास्य सौजित्वरः **तत्रैकस्य** बलं निमित्तविरहः **कार्याद्**
मत्यस्य वा सामग्रीनुत **सर्वथेक्षणासहकार्यनुमानात्** उगममिति **तदेवं** तौयकारोऽपेक्षार्थे ईत्यतये
वयं एवैवक्षणाकस्य सहकारिषु नोभयव्यावृत्तिः **अथ** सम्भूयकारणमपेक्षार्थः **तदा** यदि पूर्वस्थितः
स्येति विशेषणपेक्षा तदाक्षणाकस्य नैव कदाचिदित्यनयेक्षेवाक्षणाः **अथ** पूर्वस्थितस्येत्यनयेक्ष्य

क्ष.सि
२५

मिलितावस्थितस्यैव करणमपेक्षार्थस्तदासापेक्षतैव नानपेक्षा। तथा च नोभयव्यावृत्तिरित्यसिद्धः।
प्रथमो व्यायकानुपलम्भः। तर्था कत्वा नेकत्वयोरीष्ये व्यायकयोः। क्षणिकाद्यावृत्तिरसिद्धा। तज्ज्ञावृत्तिभेदमाश्रित्योपादानत्वादिकाल्पनिकस्वभावभेदेऽपि परमार्थतः। एकैनेव स्वरूपेणातेककार्यनिष्पादनादुभयव्यावृत्तेरभावात्। यच्च बीजस्यैकेनेव स्वभावेन कारकत्वे क्षित्पादेनामङ्कुरस्याभावव्यायनिरत्यथा कारणभेदेऽपि कार्यभेदेऽपि कार्यस्याहेतुकत्वप्रसङ्गादित्युक्तं तदसङ्गतं। कारणैकत्वस्य कार्यभेदस्य च। यदुनेन्द्रियप्रत्यक्षेण प्रसाधनात्। एककारणजन्यत्वे कयो व्याप्तेः प्रतिहतत्वात्। प्रसङ्गस्यानुपपत्त्यात् यच्च कारणभेदे कार्याभेदः। इत्युक्तं तत्र सामग्रीस्वरूपकारणमभिप्रेतं सामग्रीसजातीयत्वेन कार्यविजा

गुरु
२५

तीयतेर्थः। तपुनः सामग्रीमध्यगतेनैकेनातेकं कार्यं। त कर्तव्यं नाम एकस्मादनेकोत्पत्तेः। प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न चैवं प्रत्यभिज्ञानात् कालभेदेऽप्यभेदसिद्धिरित्युक्तं प्रायस्तत्र वेन्द्रियप्रत्यक्षं भिन्नदेशं सप्रतिघटस्य मर्थ इयमेकमेवोपलम्भयतीति क्वचिदुपलब्धयेन तत्रापि भेदशङ्का स्यात्। शङ्कायां व्यायकप्रत्यक्षस्याप्ययत्ताये सर्वप्रमाणोद्देशप्रसङ्गात्। नापि सन्दिग्धव्यतिरेकः। क्षित्पादेर्द्रव्यान्तरस्य बीजस्वभावत्वेनास्माभिरस्वीकृतत्वात् अनुष्कारिरापेक्षायाः प्रत्याख्यातात्। व्यायकानुपलम्भस्यासिद्धत्वायोगात् तदेतौ द्वावपि व्यायकानुपलम्भावसिद्धौ तदक्षणिकात्। सत्त्वन्तिवर्जत इति नावयमसाधारणो हेतुः। अपि च विद्यमानोभावः सापेक्षरयोरनिश्चितान्वयव्यतिरेको गन्धवत्तादिवत्साधारणो युक्तः। प्रकृतव्यायकानुपलम्भाच्च सर्वथा

क्षिति
२२

र्थक्रियैवासती उभाभ्याम्वादिभ्यामुभयस्यादिति वर्तितत्वेन निराश्रयत्वात् ॥ नत् कथमसाधारणतैका
निकी भविष्यत्यतः ॥ प्रत्यायित्वनिर्बलत्वेन ॥ तदेवं शक्तस्य क्षेत्रायोगात् समर्थव्यवहारगोचरत्वं जननेन
व्याप्तिमिति प्रसङ्गविपर्यययोः सत्त्वे हेतोरपि नानैकान्तिकत्वमतः क्षणभङ्गसिद्धिरिति स्थितम् ॥ ॥ इति
साधर्म्यदृष्टान्तेऽयस्य व्याप्ता क्षणभङ्गसिद्धिः समाप्ता ॥ ॥ कृतिरित्यं महापण्डितरत्नकीर्तिपादा
निति ॥ ॥ अथ क्षणभङ्गसिद्धिः ॥ अतिरेकात्मिका व्याप्तिरा ॥ १६ ॥ क्षिप्रान्वयस्य पिरणी वैधर्म्यवति दृष्टा
त्ते सत्त्वे हेतोरिति ह्यते ॥ यत्स जत क्षणिकं यथा घट ॥ स न श्रामी विवादास्य दीभूता ॥ यदार्थो इति स्वभा

गुरु
२२

वो हेतुः न तावदस्यासिद्धिः ॥ सम्भवति यथायोगं ॥ प्रत्यक्षानुमाराप्रमाराप्रतीतेर्धर्मिणि ॥ सत्त्वशब्देनाभि
प्रेतस्यार्थक्रियाकारित्वलक्षणा साधतस्य प्रमारासमधिगतत्वात् ॥ तच्च विरुद्धानैकान्तिकत्वे व्यापकानुप
लम्भात्मना ॥ विपर्ययबाधकप्रमारो न व्याप्रे ॥ प्रसाधनात् ॥ व्यापकश्चार्थक्रियाकारित्वस्य क्रमाक्रमिका
विषयमेव न पुनः कारणागतौ कार्यगतौ वा क्रमाक्रमवस्य व्यापकौ कृत्वा करणलक्षणास्य ॥ क्रमस्य क्ष
णिकेऽसम्भवात् ॥ कार्यगतोभ्यां क्रमाक्रमोभ्यां कारणाशक्तेर्वायुयोगात् तस्मात् कारणागतया क्रमा
क्रमिकार्यविषयतया व्याप्यमाना कारणाशक्तिः ॥ क्रमाक्रमव्याप्रे तु व्यते ॥ विषयेण विषयिनिर्देशात् ॥
व्यवहारलाघवात् ॥ ततश्च यद्यपि सर्वत्र क्रमाक्रमौ सत्त्वस्य व्यापकावित्याद्युच्यते तथापि क्रमाक्रमिका

क्ष.सि
२३

र्यविषयत्वमेव व्यापकं बोद्धव्यं तनुयदेकमेव कार्यमङ्गरादिकमुत्पद्यते तदा कथं कार्यगत क्रमाक्रम
व्यवस्थेति चेत् उच्यते यद्यप्येकमेव कार्यं भिन्नकालकार्यं मपेक्ष्य क्रमस्तदभावाच्चा क्रमस्तत्कारित्व
मेव क्रमाक्रमकारित्वं तथाप्यपेक्षणीयविषयभेदात् क्रमाक्रमयोरसाङ्ग्यमेव पितृपुत्रत्ववत् कः
पुत्ररसौ व्याप्तिप्रसाधको व्यापकाः ननु यत्तस्मिन् इति चेत् उच्यते यस्य क्रमाक्रमिकार्यविषयत्वनास्ति
ततः शक्तं यथा शशविषाणं नास्ति च निष्ठाभिमतस्य भावस्य क्रमाक्रमिकार्यविषयत्वमिति व्या
पकानुपपत्तम् न तावदयमसिद्धौ वक्तव्यं नित्यस्य धर्मिणा क्रमाक्रमिकार्यविषयत्वेन व्यापकेन
सहविरोसद्भावात् तथाहि पूर्वापरकालयोरेकत्वेनित्यत्वं क्षणाद्वयेपि भेदे क्रमाक्रमित्वं ततश्च नित्य

उक्त
२३

त्वं क्रमाक्रमित्वञ्चेत् भिन्नत्वं भिन्नत्वं न भवति एतयोश्च परस्परपरिहारस्थितिस्तक्षणातया विरो
धः ततः कथं नित्ये क्रमाक्रमसम्भवः नापि विरुद्धः सपक्षेभावात् तवानैकान्तिकः क्रमाक्रमाभावस्यार्थक्रि
यासामर्थ्याभावेन व्यापत्वात् तथाहि न तावत् क्रमाक्रमाभ्यामप्यः प्रकारेणैवैवार्थक्रियासम्भावनायां
क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रिया व्याप्तिर्न स्यात् तस्मादर्थक्रियासाजानुवृत्तया तयोरप्यत्र प्रकारस्य उभयोरभा
वे वाभावादर्थक्रियासाजस्येति ताभ्यां तस्य व्याप्तिरसिद्धिः यक्षीकृते च तयोरभावेनार्थक्रियाशक्यभावसिद्धौ
कथमनेकान्तः नहि व्याप्यव्यापकयो व्याप्यव्यापकभावसिद्धिमुद्भूय ॥९॥ व्याप्याभावेन व्यापकाभाव
स्य व्याप्तिरसिद्धौ उपायान्तरमस्तीति निरवश्यं व्यापकानुपपत्तम् सन्तत्वं क्षणिकत्वेन व्याप्तिं साधयत्ये

क्ष.सि
२४

व।तनुव्यायकानुयतमभत॥सन्नस्य॥कथंस्वसाध्यप्रतिवत्सिद्धिः॥अस्याप्यनेकदोषदृष्टत्वात्॥तथाहित
तावदयं प्रसङ्गो हेतुः साध्यधर्मिणि॥प्रमाणसिद्धत्वात्॥यद्यभ्युपगमसिद्धत्वाभावात्॥विपर्ययवर्त्त
नाभावाच्च॥अथस्वतन्त्रः तदाश्रयासिद्धः॥अक्षरिण कस्याश्रयस्यासम्भवादप्रतीतत्वाद्वा॥प्रतीतिर्हि प्रत्य
क्षेणानुमानेन विकल्पमात्रेण वा स्यात् प्रथमयक्षद्वये साक्षात्पारम्यैरावा स्वप्रतीतिक्षरणार्थका
रित्वे मौलः साधारणो हेतुः॥व्यायकानुयतमश्च स्वरूपासिद्धः स्यात् अर्थक्रियाकारित्वे क्रमाक्रमयो
रत्यंतरस्यावश्यमाभावात्॥अन्तिमयक्षे तु न कश्चिद् हेतुरनाश्रयः स्यात् विकल्पमात्रसिद्धस्य धर्मिणः
सर्वत्रसुलभत्वात्॥अपि च तत्कल्पनां ज्ञानं प्रत्यक्षदृष्टभावि वा स्यात् तिरुजन्मवासंस्कारजं वा

गुरु
२४

सन्दिग्धबलुकं वा॥प्रबलुकं वा॥तत्राद्यक्षद्वये ऽक्षरिण कस्य सन्नैवाव्याहृता कथं बाधकावतारः तृतीये तु
न सर्वदा ऽक्षरिण कसन्नानिवेधः॥तदर्थितसंस्काराभावे तत् स्मरणायोगात्॥तदुर्थे तु सन्दिग्धाश्रयत्वे हेतुदोषः
पञ्चमे च तद्विषयस्याभावो न तावत् प्रत्यक्षतः सिध्यति॥अक्षरिणा कात्मनः॥सर्वदेवत्वमेते ऽप्रत्यक्षत्वात्॥तत्रा
नुमानतस्तदभावः॥प्रतिबद्धतिज्ञानुयतमादिप्याश्रयासिद्धिस्तावदङ्गता॥एवं दृष्टान्तोपि प्रतीहन्तव्यः॥स्व
रूपासिद्धोप्ययं हेतुः॥स्थिरस्यापि क्रमाक्रमिसहकार्यपेक्षमाक्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियोपयत्नेः नापि क्रमयो
गपक्षयक्षोक्तदोषप्रसङ्गः॥तथा हि क्रमिसहकार्यपेक्षया क्रमिकार्यकारित्वत्वावदविरुद्धः॥तथाव श
ङ्करस्य संक्षिप्तोऽयमभिप्रायः॥सहकारिसाकल्ये हि सामर्थ्ये तद्वैकल्यञ्चासामर्थ्ये तत्र तयोराविर्भावतिरे

क्ष. सि
२५

भावाभ्यां न दत्तं **काचित्** क्षतिः तस्य ताभ्यामन्यत्वा **तत्कथं सहकारिणोऽनयेक्ष्यकार्यकरणप्रसङ्ग इति ॥**
त्रिलोचनस्याप्ययं सक्षिप्रार्थः **कार्यमेव हि सहकारिणमयेक्षते तत्कार्योत्पत्तिहेतुः यस्मादद्विविधं साम**
र्थ्यन्ति जमा मनुकश्च सहकार्यं नरं ततोऽक्षरिण कस्यापि कर्मवत् सहकारिता तात्वादपि कर्मवत् कार्यता
नात्वा ययने रशकं भावा नो प्रतिक्षणमन्यत्वा मुपपादयितुं मिति ॥ न्यायभूषणोपि हयति **प्रथमकार्यो**
त्पादनकाले ह्युत्तरकार्योत्पादनस्य भावः अतः प्रथमकाले एवाशे ॥ १८ ॥ क्षरिण कार्यारिण कुर्यादि
ति चेत् **तदिमांतामेव स्थेत्वादिवत् स्वयंचनविरोधादेयुक्तं यो ह्युत्तरकार्यजननस्य भावः सकथमादौ त**
त्कार्यं कुर्यात् न तर्हि तत्कार्यकरणस्वभावः न हि नीतोत्पादनस्वभावः पीतादिकमपि करोतीति वाच्यमिति

७५
२५

रपि पठति न त्वयमक्षरिणः स्वरूपेण कार्यं जनयति तच्चास्य स्वरूपं तृतीयादिष्विव क्षरोषु द्वितीयेऽपि क्षरो
सदिति तदापि जनयेत् अकर्म न वा तृतीयादिष्वपि न कर्तव्यं तस्य तादवस्थान् **अनादवस्थे वा तदेवाप्यक्षरिण**
कत्वे अत्रोच्यते सत् स्वरूपेण कार्यं जनयति तनुते नैव सहकारिसहिता देवततः कार्योत्पत्तिदर्शनात् तस्मा
त् व्याप्तिवत् कार्यकारणभावेऽप्येकत्रात्ययोग्यवच्छेदेनात्यत्रायोग्यवच्छेदेनावबोद्धव्यः तथैव लौकिकय
क्षकाराणामुत्पत्तिरिति न कुमिकायं कारित्वयक्षोक्तदोषावसरः ॥ नाप्यक्षरिणोके योग्यवच्छेदोक्तदोषावका
शः यो हि कार्यमुत्पादितवन्तो द्वयविशेषास्तेषां व्यापारस्य नियत कार्योत्पादनसमर्थस्य निष्पादिते कार्येऽनु
वर्तमाने व्यपिते मुद्रयोषु निनार्थोद्ना सामग्री जायते तत्कथं निष्पादितं निष्पादयिष्यति न हि दण्डादयः

क्ष.सि.
२६

स्वभावेनैव कर्तारो यतामीति व्यतिरेकस्य कार्यविदुः किं न हि व्यापारवेदितः तत्रेयता स्वरूपेणानकर्तारः
स्वरूपकारकत्वं निर्वाह्यतरया व्यापारसमावेशादिति किञ्च क्रमाक्रमाभावश्च भविष्यति न च सत्त्वाभाव इति
सन्दिग्धव्यतिरेकोऽप्येव व्यापकानुपलम्भः न हि क्रमाक्रमाभ्यामन्यप्रकारस्याभावः सिद्धः विशेषनिषेधस्य शेषा
भ्यनुज्ञाविषयत्वात् किञ्च प्रकारान्तरस्य दृश्यत्वेनात्यन्तनिषेधः अदृश्यत्वेन नासन्नानिश्चयो विप्रकर्षिणामि
ति न क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियासामर्थ्यास्य व्याप्तिरिति सिद्धिः अतः सन्दिग्धव्यतिरेकोऽपि व्यापकानुपलम्भः किञ्च
दृष्टादृश्यसहकारिप्रत्ययसाकल्यवत् क्रमयोगयद्यस्यात्यन्तयरोक्षत्वात् तेन व्याप्तेः सत्त्वमपि यरोक्षमेवे
ति तत्रावत्यतिवक्षः प्रत्यक्षतः सिध्यति तावन्नुमानतः तत्प्रतिबद्धहिंसाभावादिति अपि च क्रमाक्रमाभ्या

उरु
२६

मर्थक्रियाकारित्वं व्याप्तिरिति सुभाषितं यदि क्रमेण व्यापकथमक्रमेण अथाक्रमेण तर्हि क्रमेणः क्रमा
क्रमाभ्यां व्याप्तिरिति तु ब्रूता व्याप्तेरेवाभावः प्रदर्शितो भवति नति भवति अग्निर्धूमभावाभावाभ्यां व्याप्तिरिति
अतो व्याप्तेरेकान्तिकत्वं अपि च किमिदं बाधकमक्षरिका नाम सजा साधः १८ यति उत स्थितः अक्षरिका
तः सत्त्वस्य व्यतिरेकं अथ सत्त्वक्षरिकत्वं योः प्रतिवक्षं तदूर्ध्वो विकल्पा उक्तक्रमेण हे तोराश्रया सिद्धत्वात् न च
दिनी यतो व्यापक निवृत्तिरिति व्याप्य निवृत्तिर्यतिरेकशब्दस्यार्थः सा च यदि प्रत्यक्षेण प्रतीयते तदा तदेतुः
स्यादिति सत्त्वमनैकान्तिकं व्यापकानुपलम्भः स्वरूपा सिद्धः अथ सा विकल्प्यते तदा पूर्वोक्तक्रमेण यश्च धावि
कल्पविकल्पो दूषणीयः अतएव न तृतीयोऽपि विकल्पः व्यतिरेका सिद्धो सत्त्वस्यासिद्धे किञ्च न भूतलवद

क्ष.सि
३

वाक्षसि को धर्मो दृश्यते न च स्वभावात् न यत्तमे व्याय कानु यत्तमः कस्यचित् दृश्यस्य प्रतिपत्तिमन्तराणां न भो
वयितुं शक्य इति ॥ किञ्चास्याभावधर्मत्वे ॥ अथ श्रया सिद्धत्वमिति तरेतराश्रयत्वञ्च ॥ भावधर्मत्वे विरुद्धत्वञ्च उ
भधर्मत्वे चातै कान्तिकत्वमिति न त्रयी दोषजातिमति यतति ॥ यत्पुनरुक्तमक्षसि कत्वे कर्मयोगयद्याभ्या
मर्थक्रियाविरोधादिति ॥ तत्र विरोधसिद्धि मनुसरता विरोधपि प्रतिपन्नव्य ॥ तत्प्रतीतिना न्तरीयकत्वात् वि
रोधसिद्धे ॥ यथा तु हि न दहनयोः सापेक्षध्रुवभावयोश्च ॥ प्रतियोगी वाक्षसि क ॥ प्रती यमान ॥ प्रतीति कारि
त्वात् ॥ सन्नेव स्यात् ॥ अजनकस्या प्रमेयत्वात् ॥ ॥ संवृत्तिसिद्धेनाक्षसि कत्वेन ॥ विरोधसिद्धिरिति चे
त् ॥ संवृत्तिसिद्ध मयि ॥ भासवकात्पत्तिकेवा स्यात् यदिवास्तवं कथं न स्यात् त्वं कथञ्चार्थक्रियाविरोधः ॥

सु
३

अर्थक्रियां कर्तुं द्विवास्तवमुच्यते ॥ अथ कात्पत्तिकं तत्र किं विरोधो वास्तव ॥ कात्पत्तिको वा न ॥ तावद्वास्तव ॥ क
ल्पितविरोधिविरोधत्वा ॥ वक्ष्यापुत्रविधवत् ॥ अथ विरोधोऽपि कात्पत्तिक ॥ तर्हि सत्त्वस्य व्यतिरेकः पारमार्थि
क इति क्षणभङ्गो दनजञ्जलिरिति ॥ अथमेव बोधप्रवत्त्वोऽस्तु गुरुभिः संगृहीतः नित्यत्वास्ति न वा प्रतीति
विषयत्वेनाश्रया सिद्धता ॥ हेतोः स्वानुभवस्य वाक्षतिरतः क्षिप्रः सयक्षोऽपि च ॥ अथ द्वितीयेन सिध्यति न वा
सत्तापि सत्ता ॥ यथा तो नित्यनविरोधसिद्धिरसता शक्या क मादेरपीति ॥ अत्रोच्यते ॥ इह वस्तु न्यपि धर्मि धर्मव्य
वहारो दृश्ये यथा गवि गोत्वं ॥ यटे शुक्लत्वं तुरगे गमनमित्यादि ॥ अवस्तु न्यपि धर्मि धर्मव्यवहारो दृश्ये यथा श
शविषारोतीक्ष्णत्वाभावो वक्ष्यापुत्रेव कत्वाभावो गगणारविन्दे गत्वाभाव इत्यादि ॥ तत्रावस्तुनि धर्मि त्वन्ता

क्ष.सि.
२८

लीतिकिंस्वस्तुधर्मोरा धर्मित्वन्तास्ति आहोस्विदवस्तुधर्मोरापि प्रथमयक्षोसिद्धसाधनेद्वितीययक्षोतुस्ववच
नविरोधः यदाहर्गुरव॥ धर्मोराचिद॥ २०॥ वस्तुनिमानसिद्धावाधाविधिव्यवहृतिः किमिहोस्तिनोवाकाव्य
स्तिचेत् कथमित्यन्तिनदूषणानि नास्त्येवत॥ स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः॥ अवस्तुनो॥ धर्मित्वस्वीकारपूर्वकत्वेन
व्यायकस्याभावे॥ आश्रयासिद्धिदूषणस्यानुयन्तासप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ यत्नेवहिबचनेनावस्तुनो॥ धर्मित्वाभावे
न॥ धर्मोरा॥ धर्मित्वभ्युपगतं॥ परस्तु प्रतिनिषेधत इति व्यक्तमिदमीश्वरवैधितं तथा ह्यवस्तुनो धर्मित्व
न्तास्तीतिवचनेन धर्मित्वाभावः किमवस्तुविधीयते॥ अन्यत्र वा नवा॥ कचिदयीतित्रयः॥ यक्षा॥ प्रथमय
क्षोऽवस्तुनो न धर्मित्वनिषेधः॥ धर्मित्वाभावस्य धर्मोरा तत्रैवविधानात् द्वितीयेऽवस्तुनिकिमायातं

उरु
२८

अन्यत्र धर्मित्वाभावविधातात्॥ तृतीयस्तु यक्षो व्यर्थस्त्वनिराश्रयत्वात्॥ इतिकथमवस्तुनो धर्मित्वनिषेधः तस्मा
द्यथा प्रमेयस्वीकारपूर्वकत्वेन व्याप्तिः वाचकशब्दोपत्यासोवा वा व्यस्वीकारपूर्वकत्वेन व्याप्तिः॥ तथाऽवस्तुनो धर्मित्व
न्तास्तीतिवचनोपत्यासोऽवस्तुनो॥ धर्मित्वस्वीकारपूर्वत्वेन व्याप्तिः॥ अथवा तद्वचनोपत्यासस्य व्यर्थत्वात्॥ तद्यदि
वचनोपत्यासो व्याप्य धर्मो॥ तदाऽवस्तुनो धर्मित्वस्वीकारेपि व्यायक धर्मो दुर्धरः॥ अथन व्यायक धर्मो॥ तदा व्या
यस्यापि च नोपत्यासस्य सम्भवः॥ इति मूकतैवात्रवत्तादायातेतिकथं न स्ववचनविरोधसिद्धिः॥ न ह्यवस्तुनो॥ परमो
धयितुमीशः अवन् वा दोषमिमं परिहर्तुमिति महति सङ्कटे प्रवेशः॥ अवस्तुप्रसावे सहृदयाणां मूकतैव युज्य
त॥ इतिचेत्॥ अहोम हृदै दग्ध्या॥ अवस्तुप्रसावे॥ स्वयमेव॥ यथा शक्तिवर्जित्वा॥ भग्नौ मूकतैव॥ न्यायप्राप्तेतिपरि

क्षसि
२९

भाषयानि॥ सत्तु मिदुतिन वा वस्तु प्रस्तावो राजदशो न विना चरणा मर्मादिना तिष्ठिमात्रेण वा पुतिवेदुं शक्यते॥ तत्र
श्चात्रापि क्रमा क्रमाभावस्य साधनत्वे सत्त्वाभावस्य च॥ साध्यत्वे सति धवस्तु भावस्यावस्थात्मनो वा क्षणिकस्य॥ व
र्मित्वे केन प्रतिदुपते त्रिविधो हि धर्मो दृष्टः॥ कश्चिद्वस्तु नियतो नीतादि॥ कश्चिद्वस्तु नियतो यथा॥ सर्वोपाख्याति
रविरहः॥ कश्चिदुभयसाधारणो यथा तु यत्तद्विमात्रं॥ तत्र॥ वस्तु धर्मो रावस्तु नो धर्मि त्वतिवेच इति युक्तं नन्वेव
स्तु धर्मो रावस्तु धर्मो रावा स्ववचनस्यानु यस्यास्य प्रसङ्गादित्यक्षणिकस्याभावे॥ सदेहे वाऽवस्तु धर्मो रा ध
र्मि त्वमद्या हतमिति नायमाश्रया सिद्धौ व्याय कावय तमा॥ अक्षणिका प्रतीता वयमाश्रया सिद्धौ हेतुरिति तु यु
क्तमुक्तं॥ तदप्रतीतो न ह्यवहुरायोगात्॥ केवलमसौ व्यवहाराद्भूता॥ प्रतीतिर्वस्तु नो रेकरूपानभवति साक्षा

गुरु
२९

त्पारम्येण वा वस्तु सामर्थ्यभाविनी हि वस्तु॥ २९॥ प्रतीतिः यथा प्रत्यक्षमनुमानं॥ प्रत्यक्षपृष्टभावी च विकल्पः अवस्तु न
स्तु सामर्थ्यभावात् विकल्पमात्रमेव प्रतीतिः॥ वस्तु नो हि वस्तु बलभाविनी प्रतीतिर्यथा॥ साक्षात्प्रत्यक्षं परस्परया त
त्पृष्टभावी विकल्पोऽनुमानश्च अवस्तु नस्तु वस्तु बलभाविनी प्रतीतिस्तत्कारकत्वेनावस्तु त्वहुरतिप्रसङ्गात्॥ तस्मा
द्विकल्पमात्रमेवावस्तु न॥ प्रतीतिः न ह्यभाव कश्चिद्विग्रहवान् यः॥ साक्षात्कर्तव्योऽपि तु व्यवहर्तव्यः॥ स च व्यवहारे वि
कल्पादपि सिध्यते॥ अतथा॥ सर्वजनप्रसिद्धोऽवस्तु व्यवहारे न स्यात्॥ दृष्टेतेन तद्गमित्य प्रतिषेधानुवन्धादित्य
कामकेनापि विकल्पमात्रसिद्धौऽक्षणिकः॥ स्वीकर्तव्य इति नायमप्रतीतत्वादप्याश्रया सिद्धौ हेतुर्वक्तव्यं तत्राक्ष
णिकस्य विकल्पमात्रसिद्धत्वे॥ यदुक्तं न कश्चिद्वैतुरनाश्रयः॥ साक्षिकल्पमात्रसिद्धस्य॥ धर्मिणो॥ सर्वत्र सुलभत्वादि

क्ष. सि.
३०

तितदसङ्गते विकल्पमात्रसिद्ध्या धर्मिणा ॥ सर्वत्र समवेऽपि वस्तु धर्मिणा धर्मित्वा योगात् ॥ वस्तु धर्मि हेतुत्वापे-
क्षया ॥ आश्रया सिद्ध्यापि हेतोः सम्भवात् ॥ यथा आत्मनो विभुत्वसाधनार्थमुपपन्नं सर्वत्रोपलभ्यमानं गुणात्म्यादि-
ति साधनं विकल्पश्चायं हेतुत्वासात् ॥ पूर्वसन्दिग्धवस्तुक ॥ समर्थं ते तु हेतावस्तुक इति ब्रूम ॥ न वात्र सन्दिग्धाश्र-
यत्वं नाम हेतुदोषः ॥ आलान्तावत् सन्दिग्धस्यावस्तुतेरपि विकल्पमात्रसिद्ध्या वस्तु धर्मापेक्षया धर्मित्वप्रसाध-
नात् ॥ वस्तु धर्मि हेतुत्वापेक्षेयैव सन्दिग्धाश्रयः ॥ त्वाभासस्य ॥ व्यवस्थापनात् ॥ यथेदुति कञ्जे मयूरः ॥ केकायिता-
दिति ॥ अस्तु कविकल्पविषयस्यासत्त्वत् ॥ व्यापकानुपलम्भादेव प्रसाधितं ॥ एवं दृष्टान्तस्यापि बोभादेर्द्धर्मित्वं
विकल्पमात्रेण प्रतीतिश्चावगन्तव्या तदेव वस्तु धर्मापेक्षयाऽवस्तुनो धर्मित्वस्य विकल्पमात्रेण प्रतीतिश्चाप-

स्थे ३

गुरु
३०

होतु मशकत्वात्त्रायमाश्रया सिद्धौ हेतुः ॥ न दृष्टान्तक्षतिः ॥ न वै च स्वरूपा सिद्धिः ॥ अक्षरिणो धर्मिणि क्रमाक्रमयोर्वा-
यकयोर्योगात् ॥ तथा हि यदि तस्य प्रथमे क्षणे द्वितीयादिक्षराभाविकार्यकारणसामर्थ्यमस्ति तदा ॥ प्रथमक्षराभा-
विकार्यवत् ॥ द्वितीयादिक्षराभाव्यपि ॥ कार्य कुर्यात् ॥ समर्थस्य क्षेयायोगात् ॥ अथ तदा सहकारि साकल्यक्षरासा-
मर्थ्यमस्ति ॥ तद्वै कल्पलक्षणास्य सामर्थ्यस्य सम्भवात् ॥ न हि भावः स्वरूपेण करोतीति ॥ स्वरूपेणैव करोति ॥ सहका-
रिसहितादेव ततः कार्योत्पत्तिदर्शनात् इति चेत् यदा तावदमीमीहिता ॥ सन्न ॥ कार्यं कर्तुं ते तदेव कार्यकारणलक्ष-
णं सहकारित्वमेवामस्तु कोनि ॥ २५ ॥ वेदा ॥ मिलितैरेव तु तत्कार्यं कर्तुं व्यमिति कृतो लभ्यते ॥ पूर्वोपरकालयोरेकत्व-
भावत्वात् भावस्य ॥ सर्वदा जनना जननयोरन्यतरनियमप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् ॥ न स्यात् ॥ सामग्रीजनितकानैकजनक-

क्षसि
३१

मिति स्थिरादिनाम्नोराज्यस्याप्यविषयः किं कुर्मो दृश्यते तावदेवमिति चेत् इत्यतः किं नु पूर्वस्थिता देवयश्वा
तत्सामग्रीमध्यप्रविष्टा वा तत्कार्योत्पत्तिरन्यस्मादेव विशिष्टसामग्रीसमुत्पत्त्या तद्वशादिति विवादयदमे
तत् तत्र प्रागपि सम्भवे सर्वदेवकार्योत्पत्तिर्न वा कदाचिदप्येति विरोधमसमाधाय तत् एव कार्योत्पत्तिरिति
साध्यानुवादमात्रप्रवृत्तः कृपामर्हति न च प्रत्यभिज्ञानादेवैकत्वसिद्धिः तत योरुपस्य लून पुनर्जातकेशकशकद
लीसम्बादौ निर्देष्टव्यं तत् विस्तरेण च प्रत्यभिज्ञानद्वयसामसाभिः स्थिरसिद्धिद्वयस्य प्रतियोगितमिति तत् स्यावधा
र्यं तनुकार्यमेव सदुकारिणामपेक्षते तनुकार्योत्पत्तिहेतुः यस्मादद्विविधं सामर्थ्यं तज्जमागनुकञ्च सदुका
र्योत्पत्तिरिति ततोऽक्षरिण कस्यापि क्रमवत् सदुकारि तानात्मादपि क्रमवत् कार्यतानात्वमिति चेत् भवतु तावन्नि

गुरु
३१

जागनुकभेदेन द्विविधं सामर्थ्यं तथापि तत्प्रातिस्विकं बलुस्वसक्षरं सद्यः क्रियाधर्मकमवस्थाभ्युपगन्त्यस्मत्
द्यदि प्रागपि प्रागपि कार्यप्रसङ्गः अथ यश्चादेव तदा स्थिरोभावः तत्र कार्योत्पत्तिरिति ततोऽपेक्षते इति नुक्तं
तस्या सत्त्वात् हेतुश्च सन्नपि यदि स्वकार्यं न करोति तदा तत्कार्यमेव तन्न स्यात् स्वातन्त्र्यात् यच्चोक्तं योऽहं
रकार्यजननस्वभावः सकथमादौ कार्योत्पत्तिरिति तद्विहितकार्यकरणास्वभावः नहि नोत्पत्त्यादनस्वभावः पीतादि
कमपि करोतीति तदङ्गत्वं स्थिरस्वभावत्वे भावस्योत्तरकालमेवेदं कार्यं न पूर्वकालमिति कृतं एतत् तदभावा
च्च कारणमप्युत्तरकार्यकरणस्वभावमित्यपि कृतं किं कुर्मो उत्तरकालमेव तस्य जनेति चेत् स्थिरत्वे तदनुप
पद्यमानमस्थिरतामादिशतु स्थिरत्वेऽप्येव एव स्वभावस्तस्य यदुत्तरक्षरं स्वकार्यं करोतीति चेत् न प्रमाणवा

क्षसि
३२

धिते स्वभावात्पु यगमा योगादिति तत्रावदक्षारिकस्य क्रमिकार्ये कारित्वमस्ति साप्य क्रमिकार्ये कारित्वसम्भवः द्वि
तीयेऽपि क्षरोकारकस्वरूपसङ्गावे पुनरपि कार्ये करणप्रसङ्गात् कार्ये निष्पन्ने तद्विषयव्यापारभावाद् न सामग्री
न निष्पादयेदिति चेत् न सामग्री सम्भवा सम्भवयोरपि सद्यः क्रियाकारकस्वरूपसम्भवे जनकत्वमवार्थमिति प्रा
गेव प्रतिपादनात् कार्यस्य हि निष्पादितत्वात् पुनर्कर्तुमशक्यत्वमे ॥ २३ ॥ वकारणमसमर्थमावेदयति तद
यमक्षरिके क्रमाक्रमिकार्ये कारित्वाभावो न सिद्धः न च क्रमाक्रमाभ्यामपरप्रकारसम्भवो येन ताभ्यामव्याप्तौ सदि
ग्धव्यतिरेको हेतुः स्यात् प्रकारान्तरशङ्कायां न स्यापि दृष्ट्या दृष्टत्वं प्रकारद्वयदूषणोऽपि स्वपक्षेयताश्वासप्रसङ्गा
त् तस्मादसौऽप्यवच्छेदस्थितयोर्तोपः प्रकारः सम्भवति स्वरूपाप्रतिषेधवस्तुनोऽवस्तुनो वाऽन्यत्वात् प्रकार

गुरु
३२

अत्र स्यापि क्रमस्वरूपाप्रतिषेधत्वात् तथा तौ द्वियस्य सहकारिणोऽदृष्टत्वेन योग्यवच्छेदेन दृष्ट्यसहकारिसहित
स्य दृष्ट्यस्यैव सत्त्वस्य दृष्ट्यक्रमाक्रमाभ्यामव्याप्तिः प्रत्यक्षादेव सिध्यति एवं क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाकारित्वे व्याप्ति
ति क्रमाक्रमयोरसौऽन्यव्यवच्छेदेन स्थितत्वादेन प्रकारद्वयपरिहारेणार्थक्रियाकारित्वमत्र न गतमित्यर्थः अत
स्त्वेतयोर्विति हनौ निवर्तेत त्रिलोचनस्यापि विकल्पत्रये प्रथमदूषणमाश्रया सिद्धिदोषपरिहारेणो निरस्तं द्वितीय
श्चासङ्गते विकल्पज्ञानेन व्यतिरेकस्य प्रतीत्वात् तद्युभावः कश्चित् विग्रहवान् यः साक्षात्कर्तव्योऽपि न विकल्पादेव
व्यवहर्तव्यः तद्युभावस्य विकल्पादस्याप्रतियतिरप्रतियतिर्वा सर्वथोभयथापि न ह्युग्रहानि प्रसङ्गात् एवं वैध
र्म्यद्वयान्तस्य हेतुव्यतिरेकस्य च विकल्पादेव प्रतीतिः तृतीयमपि दूषणमसङ्गव्यायकानुयतमेति दोषत्वस्य

क्ष.सि
३३

क्षणिकत्वेन व्याप्ये व्याहृतत्वात् ॥ तदयं व्यापकानुपलम्भोऽक्षणिकस्यासत्त्वे सन्नस्य ॥ ततो व्यतिरेकं क्षणिकत्वेन
व्यापिन्त्रसाधयमेकव्यापारत्मकत्वात् इति स्थितं ॥ ननु व्यापकानुपलब्धिरिति यद्यनुपलब्धिमात्रे न दानतसा
ध्यवृद्धिजनकत्वमवस्तुत्वात् ॥ न चानुपलब्धिर्मात्रे व्यापकानुपलब्धिरिति धातुः ॥ भूतलादिवत् ॥ अतएव कस्यचिद
नुपलब्धेरिति चेत् तदसङ्गतं ॥ धर्म्युपलब्धेरैवात्राप्यनुपलब्धितया ॥ अवस्थापनात् ॥ यथानेष्टु शिंशया ॥ वृक्षाभावा
दित्यत्र वृक्षापेक्षया ॥ केवलप्रदेशस्य धर्मिणा ॥ उपलब्धिर्देष्टव्यानुपलब्धिः ॥ शिंशयापेक्षया ॥ च केवलप्रदेशस्य ॥ धर्मि
णा उपलब्धिरेव ॥ शिंशयाभावोपलब्धिरिति ॥ स्वभावहेतुपर्यावसायिव्यापारे व्यापकानुपलम्भः ॥ तथा हि नित्यस्य
धर्मिणो विकल्पद्वयवसितस्य क्रमिकारित्वा क्रमिकारित्वापेक्षया ॥ केवलग्रहणमेव क्रमिकारित्वा क्रमिका

गुरु
३३

रित्वानुपलम्भः अर्थक्रियापेक्षया च ॥ केवलप्रतीतिरेवार्थक्रियावियोगप्रतीतिरिति व्यापकानुपलम्भान्नरदस्य न क
श्चिद्विशेषः ॥ अथवसायापेक्षया च ॥ वा हेऽक्षणिकेऽव ॥ २४ ॥ नित्यव्यापकाभावात् ॥ व्याप्याभावसिद्धिर्व्यवहारः ॥
अथवसायश्च ॥ समनन्तरप्रत्ययवलायाकारविशेषयोगादगृहीतेऽपि प्रवर्तनशक्तिर्बोद्धव्या ॥ इह शब्दा अवसा
योऽर्थोऽस्मिन्नादौ तसिद्धौ तिर्बोद्धितः ॥ स चाविसम्वादी व्यवहारः ॥ परिहर्तुमशक्यः ॥ यद्व्यापकश्रुत्यः ॥ तद्व्याप्यश्रु
त्यमिति ॥ एतस्यैवार्थस्यानेनापि ॥ क्रमेण ॥ प्रतिपादनात् ॥ अथ च साधोयथावस्तु ॥ भूते धर्मिणि तथाऽवस्तु
भूतेऽपीति को विशेषः ॥ तथा ह्येकज्ञानमात्रविकल्पः ॥ न यथावद्विरुद्धाशिरसिते नैकज्ञानसंसर्गिश्रृङ्गमुपल
ब्धं ॥ शशिशिरस्यपि तेन सहैकज्ञानसंसर्गित्वसम्भावनेयवश्रृङ्गनिषिध्यते ॥ तथा नोक्तादावपरिः ॥ नित्यानिताभा

क्ष.सि
३४

वेकमाक्रमौ स्वधर्मिणा सां ई एक ज्ञान संसर्गिणी ॥ द्वौ नित्येऽपि यदि भवतः ॥ नित्यग्राहिणा ज्ञानेन स्वधर्मिणा
नित्येन संदेव गृह्यतामिति ॥ सम्भावनाया एक ज्ञान संसर्गिण्यारकमेव ॥ प्रतिषिध्येते ॥ कथं पुनरिति नित्यज्ञाने
क्रमाक्रमयोरस्युरणमिति ॥ यावता क्रमाक्रमकोऽीकृतमेव नित्यविकल्पयाम इति चेत् ॥ अतएव बाधकावता
रे विपरीतरूपारोपमन्त्रेण तस्य वैयर्थ्यात् काज्ञानो रौकस्यतया नित्यत्वे ॥ क्रमाक्रमौ च क्षणद्वये भिन्नरूपतया
ततो ॥ नित्यत्वस्य ॥ क्रमाक्रमि कार्यशक्तेश्च परस्परपरिहारस्थितक्षणातया ॥ दुर्बारे विरोध इति कथं नित्ये क्रमा
क्रमयोरन्तर्भाव ॥ अतन्तर्भाव ॥ इति नित्यविकल्पेन ॥ इति कृत क्रमाक्रमसमा रोपेण कथमुल्लेखः ततश्च प्रति
योगिनि ॥ नित्येऽपि कल्पमाने एक ज्ञान संसर्गिण्यक्षणा प्राप्ते नित्योपलब्धिरेव नित्यविरुद्धस्य नुपलभ्यमान
स्य क्रमाक्रमस्यानुपलब्धिः ॥ ततएव वार्थक्रियाशक्तेरनुपलब्धिः ॥ तस्माद्वाप्येकविवेकिधम्मपुनस्तद्वितयानया

गुरु
३४

यकानुपलभमान्तरादस्य विशेषः ॥ तत्वेदवलुधम्मिको ययोगिकस्त्वधिष्ठान ॥ यात्प्रमाणवस्थाय इति चे
त्किमिदमस्त्वधिष्ठाननाम किं परस्परयोऽपि वस्तुन ॥ सकाशादागतत्वम् ॥ अथ वस्तुनिकेन सिद्धाकारणव्य
वहारकारणत्वं ॥ वस्तुभूतधर्मिप्रतिवद्वत्त्वम् ॥ यदा यमक्षस्तदा क्रमाक्रमस्यार्थक्रियायाश्च व्यपिप्रवृत्तागोच
रवस्तुप्रतिवद्वत्त्वमपि तक्षीरां तत्र द्वितीयोऽपि यक्षे दोषः सम्भवति ॥ क्षणभङ्गि वस्तुसाधनोपायत्वादस्य नवा
नित्योऽपि विकल्पः ॥ कल्प्यते ॥ तस्यैव नित्यविकल्पस्य वस्तुनो ॥ धर्मिभूतस्य क्रमाक्रमवदाह्यनित्योपादानश्र
त्यत्वेनार्थक्रियावदाह्यनित्योपादानश्रत्यत्वप्रसाधनात् ॥ यद्युदासवृत्त्या उद्भिस्वभाव भूतो क्षणिकारेवस्तु
भूते धर्मिणि ॥ प्रतिवद्वत्त्वसम्भवात् ॥ अयमेव त्यागो ॥ २५ ॥ नवतावभ्यासुतश्चेतस्याभावादि त्यागो योऽयं ॥ इ

क्षसि
३५

तेन यथा वृक्षाभावादि त्याद्यन्तभावयितुं शक्यो न तथा यमिति त्रितोचनोऽपि निरस्तः न च क्रमाद्यभावस्तत्र यो
दोषजातिः तत्राति क्रामति ॥ अभावधर्मत्वेऽप्याश्रयासिद्धिदोषपरिहारतः ॥ यत्ननेन प्रमाणान्न एतन्नित्या नाम स
त्त्वसिद्धौ ॥ क्रमादिविरहस्याभावधर्मतान ॥ सिध्यती युक्तं ॥ तच्च तस्यापि दुरभिधानं ॥ नित्यो हि धर्मो ॥ असत्त्वं सा
ध्या ॥ क्रमिकार्यकारित्वाक्रमिकार्यकारित्वविरहो हेतुः ॥ अस्याभावधर्मत्वनाम ॥ असत्त्वलक्षणा स्वसाध्या
विनाभावित्वमुच्यते तच्च क्रमाक्रमेण ॥ सत्त्वस्य व्याप्तिरिति सिद्धौ ॥ सत्त्वस्य व्याप्यस्याभावेन क्रमाक्रमस्य व्यापक
स्य विरहो ॥ व्याप्तिः सिध्यतीत्यभावधर्मत्वं प्रागेव ॥ विध्योक्त्यापि साधकात् ॥ प्रत्यक्षादनुमानात्तत्कादा प्रमा
णान्न एतत् ॥ सिद्धमिति नेतरेतराश्रयत्वदोषः ॥ न च सजायामिवा सजायामपि तुल्यप्रसङ्गे भिन्नस्यायत्नात्

उरु
३५

तत्त्वमुभूतं हि तत्र साध्यासाधनम् ॥ तयो धर्म्यपि वलुभूत एव यज्यते वलुभूततनु प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धिः ॥ त
योभावेनियमेनाश्रयासिद्धिरित्युक्तं ॥ असत्तासाधनेत्ववलुधर्मो हेतुरवलुनिविकल्पमात्रसिद्धे धर्मिणिना
श्रयासिद्धिदोषेण ॥ ह्ययितुं शक्यः तथाऽक्षरिणिकस्य ॥ क्रमयोग्यदाभ्यामर्थक्रियाविरोधः ॥ सिध्यते वा ॥ तथा विक
ल्पादेवाक्षरिणिको विरोधो सिद्धः ॥ विकल्पोऽस्ति खितश्चास्य स्वभावो नायत् इत्यपि व्यवहर्तव्यं ॥ अतथा तदनुवादेन ॥
क्रमाक्रमादिरहितत्वादिति वैधादिकमयुक्तं ॥ तत् स्वरूपस्यानुल्लेखादित्यक्षरिणिकशशविषाणादिशब्दानुच्चा
रणप्रसङ्गः ॥ अस्ति च ॥ अतो यथा प्रमाणाभावेऽपि विकल्पसत्त्वस्य व्याप्त्यानुतादैः सौन्दर्यादिनिषेधोऽनुरूपः त
थाविकल्पोपनीतस्यैवाक्षरिणिकस्वरूपस्य तत्प्रत्यनीकाकारेण सह विरोधव्यवस्थायां कीदृशो दोषस्यात् ॥ यदि

शसि
३५

वाक्षसिकानुभवान् विरोधप्रतिषेधः तद्विवक्षापुत्राद्यनुभवदेवसौ न्यर्थादिति चेन्नोपिमाभूतनन्वेव विरोध
स्यापारमार्थिकत्वं तद्विरोधक्षरामभूतसिद्धिरप्यपारमार्थिकी स्यादिति चेत् न हि विरोधो नाम वस्तु नरं किञ्चि
त उभयकोटिदत्तपादं सत्त्वाभिधानमिष्यतेऽस्माभिरुपपद्यते वा येनैकसत्त्वस्त्वितो वस्तुत्वाभावेऽप्यपारमार्थि
कस्यात् यथान्विष्यते तथा पारमार्थिक एव विरुद्धाभिमतयोरसौऽत्यस्वरूपपरिहारमात्रं विरोधार्थः तच्च भा
वाभावयोः पारमार्थिकमेव तस्मादोऽभावरूपमाविशति नाप्यभावोभावरूपेण प्रविशतीति योऽयमनयोरसु
रनियमः स एव यारः २८ मार्थिको विरोधः कालान्तरेकरूपतया हि नित्यत्वं क्रमाक्रमोक्षरादयऽपि भिन्नरूपे
तया ततो नित्यत्वं क्रमाक्रमिकार्यकारकत्वयोर्भावाभाववत् विरोधोऽल्पवननुतिनित्यक्रमयोग्यवत्त्वम्

ग्र
३५

विरुद्धो विधूयता यो विरोधो नाम कस्य वास्तववत्वमिति चेत् न हि धर्मा न्नरस्य सम्भवेन विरोधस्य पारमार्थिकत्वं
श्रवणं किञ्चु विरुद्धयोर्धर्मयोः सद्भावेऽस्य विरोधनाम धर्मा न्नरसम्भवेऽपि यदि न विरुद्धो धर्मो कपारमार्थि
कविरोधसम्भावः विरुद्धो न धर्मो तावत्तैव तान्विको विरोधव्यवहारः किमपरेण प्रतिज्ञामात्रसिद्धेन विरोधना
मा वस्तु नरेण तदयं पूर्ववक्ष्यक्षेयः नित्यत्वात् नित्यत्वात् प्रतीतिविषयस्तेनाश्रया सिद्धताहेतोः स्त्वनुभवस्य वक्ष
तिरतः क्षिप्रः सपक्षोऽपि वस्तु नरेण तदयं पूर्ववक्ष्यक्षेयः नित्यत्वात् नित्यत्वात् प्रतीतिविषयस्तेनाश्रया सिद्धताहेतोः स्त्वनुभवस्य वक्ष
मादेरपीति अत्र सिद्धान्तरेक्षेयः धर्मस्य कस्य चिदसु निमानसिद्धा वा वा विविच्यवकृतिः किमिहोक्तिरिति वा
काप्यसि चेत् कथमियन्ति न ह्यरणानि तास्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिरिति तदेवं नित्यं न क्रमिकार्यकारि

क्षसि

३

त्वाक्रमिकार्यकारित्वयोगियरमार्थः ततश्च सत्तायुक्तमपिनैव यरमार्थत ॥ ततश्च ॥ क्षणिकाक्षणिकपरिहारेण रा-
श्यन्तरभावादक्षणाकादितिवर्तमानमिदं सत्त्वं क्षणिकत्वं ॥ एवं विश्राम्यन्नेन व्याप्तिं सिध्यतीति सत्त्वात् क्षणभङ्गसि-
द्धिरविरोधिनी ॥ ॥ प्रकृतेः सर्वधर्माणां यद्वैधान्मुक्तिरिष्यते स एव तीर्थनिर्माथी क्षणभङ्ग ॥ प्रसाधिते ॥ विषये
बाधताद्वैतोः साध्यात्मत्वं प्रसिध्यति ॥ ततः ॥ सिद्धौ द्विविधा व्याप्तिरिति सिद्धिरत्राभिधीयते ॥ इति वैधर्म्यदृष्ट्या नैव्यतिरेकरू-
पव्याप्ताक्षणाभङ्गसिद्धिः ॥ समाप्ता ॥ कतिरियं महायणितरन्तकीर्तिपाशनाम् ॥ ॥ शुभम् ॥

शुभ
३